

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Етнографічна Комісія — кабінет нацмен

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШОСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАЦМЕНОЗНАВСТВА

За редактуванням акад. **А. М. ЛОБОДИ**

Книга 2

Проф. О. П. БАРАННІКОВ

УКРАЇНСЬКІ ЦИГАНИ

У Києві—1931

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Етнографічна Комісія — Кабінет нацмен

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШОСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАЦМЕНОЗНАВСТВА

За редактуванням акад. А. М. ЛОБОДИ

Книга 2

Проф. О. П. БАРАННІКОВ

УКРАЇНСЬКІ ЦИГАНИ

У К И Є В І

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук

1931

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Друку”,
„Картковому репертуарі” та інших покаж-
чиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
За Неодмінного Секретаря Академії Наук,
акад. *К. Г. Воблий*.

Київський Міськліт № 232, 1931.
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, Печерське (Цитаделя, 9).
Зам. № 1517. 4 друк. арк. --1000.

Наукова література про циган починається з тих часів, коли цигани прийшли у Західню Європу.

Від європейських істориків ми дізнаємося, що цигани прийшли з Балканів. Звідкіль прибули вони на Балкани, старі європейські автори не знали.

Самі цигани, або сказати краще, їхні ватажки називали себе нащадками єгиптян, і тому думка про єгипетське походження циган була дуже поширена в Західній Європі. Наслідки цього старого погляду збереглися ще й досі у назвах, що їх дано циганам у різних мовах; наприклад, англійці й по сей час називають циган Gypsy, тобто єгиптяни, угорці — Pharao перек, себто фараонів нарід. Та й на Україні іноді навіть селяни називають циган „хвараонами“. Серед селянства такий погляд поширюється через те, що майже всі цигани і тепер вважають себе за єгиптян. У моїх мандрівках для дослідження циган багато разів доводилося чути, як цигани дуже пишаються тим, що вони — єгиптяни. Завзяті циганські націоналісти, а їх є чимало, дуже твердо додержуються такої думки.

Проте науковими дослідженнями давно вже визнано точно, що цигани вийшли з Індії. Це стало цілком ясно після прекрасної праці А. Ф. Pott-a¹⁾. Про індійське походження говорили й деякі інші автори кінця 18 і початку 19 століття, але А. Ф. Pott довів це, порівнюючи факти різних циганських діалектів з мовою хинді, що поширена у центральній і західній частині Північної Індії.

Fr. Miklosich²⁾ поставив собі завдання з'ясувати шляхи, що ними цигани прийшли з Індії в Європу, і показав, що вони йшли через Персію, М. Азію, Гречину, Балкани, Румунію і т. д.

Виявити це можна було тільки детальною аналізою циганських діалектів, переважно їхньої лексики та морфології. Аналізуючи лексику різних циганських діалектів, Fr. Miklosich раз-за-разом знімає різні хронологічно-язикові шари: перший шар — лексичні й формальні елементи мови того народу, що серед нього перебувають цигани в сей час, другий — елементи мови найближчого сусіди, коли на його території цигани жили раніше, далі — дальніших сусідів і т. д. Решта дає індоарійські елементи циганської мови.

¹⁾ A. F. Pott. — Die Zigeuner in Europa und Asien. Halle I Th. 1884, II Th. 1885.

²⁾ Fr. Miklosich. — Über die Wanderungen der Zigeuner Europa's. Wien 1872—1880 i Beiträge zur Kenntnis der Zigeunermundarten. Wien 1876.

Під час аналізу циганської фонетики Fr. Miklosich зробив у своїй праці деякі методологічні помилки через те, що в той час, коли він писав, новоіндійські мови не були як слід досліджені. Одна його помилка відбилася й на його розумінні вихідного пункту для мандрівок циган. Він знайшов у фонетиці циганських діалектів деякі риси, що їх можна було зрозуміти тільки з дардських діалектів, себто тих діалектів, що їх вживають деякі дрібні гірські народи, які живуть у Гімалаях коло кордону північно-західньої Індії. Цю помилку виправлено тільки три роки тому, коли проф. R. L. Turner ¹⁾ показав, що фонетика й морфологія циганських діалектів стоїть у найтіснішому зв'язку з центральною групою нових індоарійських мов, себто групою діалектів хинді. Коли ми пристанемо до погляду R. L. Turner-а, то легко можемо зрозуміти і дардські впливи на циганські діалекти: коли цигани вийшли із центральної частини Індії, вони мусили йти через ту територію, де живуть народи, що вживають дардських діалектів; перебуваючи там, цигани могли набути й дечого з дардських діалектів.

Для Miklosich-а також було не зовсім ясно, в яких стосунках стоять діалекти російських, або взагалі північних циган Росії до діалектів українських циган. Правда, аналізуючи лексику тих записів, що їх зроблено на території України, він каже: „Die russischen Zigeuner haben dem Zeugnisse ihrer Mundart zufolge, ehemals unter Griechen, Bulgaren oder Serben, Rumunen, Magyaren, Deutschen und Polen gelebt. Doch gilt dies von den nordrussischen Zigeunern, die Sprache der südrussischen Zigeuner enthält weder magyarisches, noch deutsche, noch endlich polnische Elemente“ ²⁾.

Як бачимо, у Миклошіча висновок про окремі шляхи українських циган зроблено на підставі негативних фактів, тобто відсутності угорських, німецьких та польських елементів у говірках українських, або точніше південних циган.

Миклошіч ґрунтується переважно на тих відомостях, що він їх дістав через акад. Schiefner-а від W. von Köppen-а: „Aus seinen Mittheilungen, — каже Миклошіч, — ergibt sich, dass die im Südosten unseres Welttheiles wohnenden Zigeuner nicht etwa aus Asien, sondern, wie alle übrigen Zigeuner Europa's, aus der europäischen Heimat dieses Volkes, aus Griechenland, ausgewandert sind; es erhellt sich daraus ferner, dass sie zu der Gruppe der rumunischen Zigeuner gezählt werden müssen: dafür sprechen vor allem die Lautverhältnisse, die Herr von Köppen mit musterhafter Genauigkeit bezeichnet hat“ ³⁾.

До Миклошічевої думки пристає і К. П. Патканов ⁴⁾. Він каже: „говоря о нарѣчіях и говорах цыганъ, нельзя распредѣлять ихъ по государ-

¹⁾ R. L. Turner. — The position of the Romani in Indo-Aryan. Edinburg University Press. 1927. Gypsy Lore Society.

²⁾ Fr. Miklosich. — Über die Wanderungen..., III.

³⁾ Ibidem.

⁴⁾ К. П. Паткановъ. — Нѣсколько словъ о нарѣчіяхъ закавказскихъ цыганъ: Бошâ и Карачи. СПб. 1887.

ствамъ, в предѣлахъ которыхъ они живутъ... цыганы, живущіе въ Россіи, по языку распадаются на цыганъ русскихъ (сѣверно-русскихъ и южно-русскихъ), финляндскихъ, закавказскихъ (армянскихъ бошà, персидскихъ карачи, турецкихъ), литовскихъ, польскихъ и т. д.“

Як бачимо, К. П. Патканов на перший погляд пішов далі Міклошіча і проводить дальншу диференціацію, але ж дуже легко виявити його велику помилку, навіть порівнюючи з Міклошічем. Міклошіч одрізняє російських циган (*die nordrussischen Zigeuner*) од українських (*die südrussischen Zigeuner*), К. П. Патканов говорить про російських („русских“) циган і протиставляє їх „финляндськимъ“, „литовськимъ“ і т. д. Далі покажемо, що такий погляд цілком помилковий.

Міклошічів погляд підновляє Генріх Вислоцький у „Исторіи Человѣчества“¹⁾. У своїй статті про циган він пише: „Южно-русскіе цыгане большей частію пришли нѣкогда прямо изъ Румыніи, а не околнымъ путемъ черезъ Польшу“.

Міклошіч об'єднує українських циган із румунськими й каже, нібито за це „sprechen vor allem die Lautverhältnisse, die Herr von Körppen mit musterhaften Genauigkeit bezeichnet hat“. Проте, переглянувши матеріяли von Körppen-a, ті, певна річ, що їх надруковано, серед його 74 слів ми не знайдемо майже ні одного фонетичного явища, що підтримувало б Міклошічеву думку.

До того ж важко ґрунтуватися на матеріялах von Körppen-a, бо він бачив коло Таганрогу циган, що їхали з Єйська на Москву, і трудно сказати, до якої групи належали ці цигани.

Отож не дивниця, що й граматики циганської мови в Росії і автори окремих статтів у Росії і закордоном аж ніяк на це не зважають і мають циганську мову і циган у європейській частині кол. Росії за щось єдине, одноманітне: думку про окремість будь-якої групи українських циган не доведено жодними позитивними лінгвістичними фактами.

Року 1927 я звернув увагу на те, що говірка циган м. Слав'янського багато дечим різниться від північних говірок, також і тамтешні цигани не дуже подібні своїм побутом до північних циган, себто циган лєнінградських, московських та інших. Дальніші спостереження показали, що ті риси, які я знайшов у циган слав'янських, є й в інших говірках: у Артемівському, Ізюмі й по інших містах.

У своїй невеличкій статті „Про діалект циган Артемівської округи“²⁾ я писав: „Коли ґрунтуватися на самій індійській частині лєксикки й форм, мови цих циган, то можна виявити скількість рис, які не тільки одрізняють українських циган від циган північних (себто великоруських та

¹⁾ История Человѣчества. Всемирная история под ред. Гельмгольца. Рос. переклад, т. V стор. 408—417.

²⁾ О. Баранніков. — Про діалект циган Артемівської округи. Науковий збірник Лєнінградського Товариства дослідників української історії, письменства та мови. Київ 1928.

білоруських), але й свідчать за те, що тут ми маємо особливий діалект, досі невідомий на території Союзу взагалі й України зокрема*.

Я назвав там такі риси: 1) *v* у третій особі займенника, себто у формах: *voi, voi, voni* — „він, вона, вони“: у північних говірках ці форми будуть *you, yoi, yone*, 2) *k*, що відповідає давнім індійським *k* і *g* перед палятальними нового походження (не давньо-індійськими), вимовляється як дуже м'яке *l'*, наприклад *te l'eré* „робити“; 3) так само загальноциганське *kh*, себто давньо-індійські *kh, gh*, вимовляється як дуже м'яке *t'h*, або *c*; *t'xer* „хата, дім“, — *cer, t'xiré* „вдома, у хаті“; 4) зникнення члена.

У пізнішій статті „On the term „the Gypsies of Russia“¹⁾ я додаю ще деякі риси, характерні для українських циганських діалектів, себто 5) зміну *s* у *h* та *x* у формах futurum-a: *tu mareha* „ты будеш бити“, *amé maráha* „мы будемо бити“, і у формах praesens-a: *amé marax* „ми б'ємо“; у діалектах північних циган ці форми звучать *tu marésa, amé marása*; 6) форми infinitiv-y на *é*: *te maré*, — північне *te marés*; 7) форми praeteritum-a дієслова „бути“: *me s'om, tu s'an, vou s'á* і ін. — у північних діалектах *me sómas, tu sánas, you sánas*; 8) Закінчення *énd'iro* у йменнях числових порядкових: *dešénd'iro* „десятий“ — у північних діалектах: *deštó*.

Грунтуючись на цих фактах, я кажу в цій праці, що деяка частина українських діалектів значно різниться від діалектів північних, а через те вживати терміна „руські цигани“, або „діалект руських циган“ не можна, тому що є ще й окремі діалекти на Україні. Ці діалекти так різняться від північних діалектів, що треба зробити висновок, що українські цигани прийшли інакшими шляхами, ніж інші цигани Союзу.

Межі цих „українських“ циганських діалектів у той час мені ще не були ясні, і тільки дальніші мандрівки серед циган і спостереження їхніх діалектів та побуту дозволили мені відсунути ці межі далеко на північ і на південь од Артемівської округи.

У своїй статті про діалект циган м. Білгорода²⁾ я показую, що всі ті риси, що ми їх бачили у діалектах Артемівської округи, ми можемо знайти й у діалекті білогородських циган. Мало того, ці риси були зазначені вже в найдавніших записах В. Зуева³⁾, і це свідчить про те, що „українські“ цигани жили серед українців уже давно, і прийшли на територію, де живуть українці, ніяк не пізніше від 17 століття.

Нарешті у своїй останній надрукованій праці⁴⁾ я зазначаю, що на території, де живуть українці, є не один, а декілька „діалектів українських циган“: од Чорного та Озівського моря до Білгорода ідуть діалекти *t'xer*, од Білгорода на Курщині та на Вороніжчині ідуть діалекти *sxer*, а далі вже, в Орловській губ., ідуть діалекти російських циган.

¹⁾ А. Баранніков. — On the terme „the Gypsies of Russia“. ДАН. 1928.

²⁾ А. Баранніков. — On the dialect of the Gypsies of Belgorod. ДАН. — В, 1929.

* ³⁾ Путешественные Записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781—1782 г. СПб. 1787, стр. 178—182.

⁴⁾ А. П. Баранніков. — Об изучении цыган СССР. Ленинград 1929.

У своїй великій праці „The Gypsy Dialects of the Ukraina“, що здана для друку в ВУАН, на підставі матеріалів, зібраних протягом трьох років майже на всій території, де живуть українці, я показую, що незалежно від політично-адміністративних меж Радянської України „українські цигани живуть скрізь, де живуть українці, і навіть заходять трохи далі на північ.

Поза межами Радянської України „українські“ цигани живуть у південних частинах кол. Курської та Воронізької губ., а також на Кубані. Діалекти цих циган розпадаються на декілька груп: на Лівобережній Україні від Озівського моря до Білгорода ідуть діалекти *tʃer*, на північ од Білгорода майже до самої Орловської губернії йдуть діалекти *cxer*, на Правобережній Україні поширені діалекти *txer*, а у західних частинах кол. Подільської та Волинської губ. ідуть діалекти *kxer*.

Отож майже з усіх боків діалекти українських циган становлять окрему етнографічну групу, що різниться від інших циган. Самі українські цигани називають себе „українськими“, або „малоруськими“ циганами, а на півночі „хохлами“, руські цигани називають українських „серві“ (*sérví*), або „сербами“, або ж „хохлами“. Руських циган українські цигани називають „польськими“, або „німецькими“. Так саме звать себе й руські цигани.

На той факт, що „українські“ цигани, навіть ті, що живуть на території України, являють собою окрему етнографічну групу, — вказували деякі дослідники циган у Курській та Воронізькій губ. У „Спискѣ населенныхъ мѣсть Курской губерніи“ ми читаємо: „В Курскую губернію, по всей вѣроятности они (цигани) пришли съ Запада, можетъ быть, единовременно съ малороссіянами, или вслѣдъ за ними; по крайней мѣрѣ, по языку и нѣкоторымъ привычкамъ они ближе къ малороссамъ, чѣмъ къ великороссамъ“¹⁾. І дійсно, давні українські цигани так зжилися з українцями, що їх навіть не можна відрізнити від українців. У мові їхній безліч запозичень із української мови і вся синтакса цілком українська. Як я про це буду говорити далі, рідна мова для них буде українська, і розмовляти циганською мовою вони навчаються пізніше, ніж українською.

Усе щойно сказане стосується тільки тих циган, що живуть на Україні постійно; вони кочували серед українців не пізніше, як у 17, а може і в 16 столітті. Крім цих циган серед українців тимчасово перебувають, а часом і оселяються, особливо останніми роками, і інші цигани. Російські цигани, що у своєму кочуванні можуть заходити дуже далеко, часто їздять і серед українців. Іще частіше на територію України заходять цигани з Криму або з-за кордону. І до тих і до тих наші цигани часто ставляться вороже: вони не люблять і „німців“, себто російських циган, і дуже зневажають кочових „плащуватих“ циган, або як їх іноді

¹⁾ Списокъ населенныхъ мѣсть по свѣдѣніямъ 1862 года. Курская губернія. СПб. 1868.

називають „кельмешів“. „Кельмеші“, себто цигани, що кочують усе життя і приходять із Криму та з-за кордону, „це — найпоследні цигани“, як кажуть наші цигани.

Треба сказати, що коли виключити деяких циган ленинградських та московських, що вже майже зовсім відірвалися від циганства, українські цигани найкультурніші споміж усіх циган, що живуть на території Союзу взагалі. Цей факт свідчить про те, що наші цигани живуть стало раніше, ніж які інші.

Історичних відомостей про те, коли цигани прийшли на територію України, ми не маємо. Коли ґрунтуватися тільки на історичних документах, то можна думати, що найдавнішими на території Союзу будуть цигани білоруські, бо у привілеї 1501 року литовського князя Олександра говориться про „стародавні права циган“ у литовсько-білоруській державі. Із цього можна думати, що білоруські цигани прийшли на територію Білоруси ще у 15, а може й у 14 столітті, як про те гадає Зьм. Даўгяла¹⁾; він каже: „цыганы зьявіліся на беларуска-літоўскай тэрыторыі шмат гадоў раней, чым часы вялікага князя Александра. Магчыма, пры яго бацьку Казімеру (1440—1492), а може і у часы Вітаўта (1392—1430)“.

Можливо, що українські цигани прийшли на територію України трохи пізніше, ніж білоруські цигани на територію Білоруси, а може ми тільки не маємо історичних відомостей, і на українську територію цигани прийшли одночасно з тим, коли вони прикочували на Білорусь.

Про історію циган на Україні ми маємо тільки одну статтю М. Плохинського²⁾, що ґрунтується на архівних документах. М. Плохинський гадає, що на Україну, „вѣрнѣе вѣ сѣверо-западную часть ея, они проникли изъ Польши, а вѣ юго-западную изъ Валахіи... Вѣ документахъ архива Малороссійской Коллегіи мы имѣемъ цѣлый рядъ указаній на переселеніе цыганъ изъ Польши; в XVI в. и в началѣ XVII в. выселеніе ихъ изъ центральныхъ частей Польши кѣ окраинѣ, т. е. вѣ Малороссію, было значительнѣе... кѣ концу XVI столѣтія они, должно быть, кочевали по всей Малороссіи“. М. Плохинський каже, що вже на початку XVIII століття, крім кочових циган, було чимало й осілих циган.

Про промисли цих стародавніх циган М. Плохинський пише: „во всѣхъ документахъ мы встрѣчаемъ такія выраженія: „бавятся обыкновеннымъ цыганскимъ промысломъ“, „бадаются обыкновеннымъ цыганскимъ промысломъ“. Одинъ изъ главныхъ промысловъ составляла торговля лошадыми... особенно же любимымъ занятіемъ была мѣна лошадей... Постоянное обращеніе сѣ лошадыми должно было научить цыганъ умѣнью ухаживать за ними, т. е. развить среди них коновальскій промыселъ.

¹⁾ Зьм. Даўгяла. — Цыганы на Беларусі (гістарычны нарыс). Наш Край, Менск 1926, № 12 (15), стор. 25—34.

²⁾ М. Плохинскій. — Цыгане старой Малороссіи (по архивнымъ документамъ). Этнографическое Обозрѣніе, М. 1890, № 4, стр. 95—117.

И дѣйствительно, мы встрѣчаемъ въ Малороссіи цыганъ коноваловъ: въ Черниговѣ живутъ цыгане Иванъ Бѣлоусенко да Никита Романовичъ, занимающіеся коновальскимъ промысломъ; въ сотнѣ Слабинской однимъ шатромъ жилъ цыганъ коноваль Андрей Бринзенко. Далѣе однимъ изъ важныхъ промысловъ цыганъ былъ промыселъ кузнечный... изъ живущихъ въ Слабинской сотнѣ пяти хозяевъ цыганъ четыре занимаются кузнечнымъ промысломъ. Кромѣ этихъ занятій, у цыганъ была масса другихъ способовъ для пріисканія себѣ дневного пропитанія; таковы: ворожба или гаданье, заговариваніе отъ разныхъ болѣзней, отъ укушенія змѣй; въ крайнемъ же случаѣ цыгане прибѣгали къ попрошайничеству, и даже къ воровству... Во всѣхъ занятіяхъ цыганъ немаловажную роль играли обманъ и надувательство, а очень часто процвѣтали и болѣе противозаконныя занятія, напримѣръ конокрадство“.

„Лѣтомъ цыгане обыкновенно перекочевывали съ мѣста на мѣсто, вездѣ находя подножный кормъ для лошадей и посѣщали конныя ярмарки; зимой же они нанимали гдѣ-нибудь помѣщеніе для себя и для лошадей, платя за себя и за прокормъ лошадей извѣстную плату“.

У Польскій державі цигани мали куценьку автономію і навіть свого „короля“. Цей „король“ жив у містечку Мир на Білорусі, обирали його всі польські цигани, а затверджував польський король. „Институтъ цыганскаго короля,— каже Плохинський,— уже не засталъ цыганъ лѣвобережной Украины, а коснулся только цыганъ правобережной. Воспоминаніе объ этомъ живетъ и теперь среди малорусскаго населенія Подоліи въ поговоркѣ: „Сывысь (сывый еси) якъ цыганскій король“.

Про права цыган Лівобережної України М. Плохинський розповідає так: „Цыгане лѣвобережной Украины, какъ и малороссійскіе обыватели, раздѣлялись на десять полковъ; во главѣ каждого полка стоялъ цыганскій атаманъ. Цыганскіе атаманы, во все время существованія откупа цыганскаго сбора, назначались откупщиком, хотя, вѣроятно, и съ вѣдома правительства; а по уничтоженіи откупа атаманъ, какъ представитель всего цыганскаго населенія, назначался Войсковою Генеральною Канцеляріей, причемъ цыгане имѣли право просить о назначеніи того или другого лица атаманомъ“.

„На обязанности атамановъ было вѣдать подвластное имъ цыганское населеніе: во все время существованія откупа они были обязаны собирать съ цыганъ оброкъ... Имѣли ли атаманы въ своихъ рукахъ полицейскую и судебную власть во время существованія откуповъ цыганскаго оброка, трудно сказать за недостаткомъ матеріала; по уничтоженіи же откуповъ в 1757 году имъ было дано право суда и расправы между членами цыганскаго населенія, а также на обязанности атамановъ было удерживать цыганъ отъ „непристойностей“.

Цыганську автономію скасовано 1765 року, коли „каждый изъ цыганъ обязанъ былъ выбрать себѣ мѣсто постояннаго жительства и поступить подъ вѣдомство сотенныхъ и полковыхъ правленій наравнѣ съ другими

обывателями; если же кто желалъ, то могъ остаться за какимъ угодно ему владѣльцемъ, какъ вольный подданный“.

Крім статті Плохинського, ми маємо дуже мало праць про українських циган. Здебільшого ті, що є, подають тільки статистичні дані, та й то на підставі книжки П. Кеппена; дехто з авторів лає циган, „скитающихся из одного города въ другой и составляющихъ болѣе язву, нежели прибыль Новороссійскаго населенія“¹⁾.

Юридичні акти російської держави дають чимало матеріалу для історії циган і особливо для історії тих заходів, що їх уживала держава, щоб заохотити циган взагалі й українських циган особливо — до хліборобства. У П. Кеппена ми читаємо:

„1733 г. В именномъ указѣ и в высочайшей резолюціи... по случаю учрежденія слободских полков: Сумскаго, Ахтырскаго и Изюмскаго повелено было: въ добавокъ на содержаніе полковъ сихъ опредѣлить сборы съ цыганъ, какъ въ Малой Россіи съ нихъ собирають, такъ и въ Слободскихъ полкахъ и въ Великороссійскихъ городахъ и уездахъ, приписанныхъ къ Слободскимъ полкамъ, и для того сбора опредѣлить особаго челоуѣка, такъ какъ цыгане въ перечень не написаны. При семъ случаѣ... объяснено было, что цыганъ въ перепись писать было невозможно, потому что они дворами не живутъ“²⁾.

Року 1763 „цыгане Бѣлгородской губерніи (коихъ по переписямъ оказалось 4441 душъ и из них только 11 челоуѣкъ пожелали избрать постоянное водвореніе), отданы были для сбора съ нихъ окладной суммы откупщику изъ цыганъ Миненку, который платилъ за то казнѣ по 591 руб. 58¹/₄ коп. въ годъ. Для бездоимочного сбора подати съ цыганъ представлено им было выбрать изъ среды себя добраго сборщика, а цыганъ безъ паспортовъ не отпускать отъ мѣстъ жительства“.

Року 1783 „указом сената предписано было повсемѣстно положить всѣхъ никуда еще не приписанныхъ цыганъ въ равный съ прочими государственными крестьянами окладъ... съ тѣмъ, чтобы всѣ они въ удобныхъ и приличныхъ мѣстахъ поселены были и праздно нигдѣ не шатались“. У другому акті цього ж таки року не дозволяється „давать паспортовъ на отлучки отъ настоящихъ мѣстъ жительства, и безъ паспортовъ отлучившихся нигдѣ не терпѣть“.

Року 1792 указ велить циган кол. Катеринославської губерні „причислить къ поселянамъ казенного вѣдомства и снабдить землею, не препятствуя, впрочемъ, перечисляться въ мѣщанство и цехи“.

Року 1800 „Сенатскимъ указомъ строжайше подтверждено было непремѣнно исполнять изданныя о поселеніи цыганъ указанія, — а нигдѣ не

¹⁾ А. Скальковский — Опытъ статистическаго описанія Новороссійскаго края. Одесса 1850, ст. 317—320.

²⁾ П. Кеппень — Хронологическій указатель матеріаловъ для історіи инородцевъ Европейской Россіи. СПб 1861. Цыганы, 480—487.

записаних приписувать тамъ, гдѣ таковыя пойманы будутъ; при томъ указаны были и другіе мѣры къ удобному поселенію и водворенію цыганъ. В указѣ этомъ между прочимъ объяснено было: 1) что въ нѣкоторыхъ губерніяхъ водворенные цыгане привыкли къ хлѣбопашеству и сельской осѣдлости, въ другихъ губерніяхъ цыгане вышли въ купцы и мѣщане... 2) что многіе изъ цыганъ явились къ назначеннымъ для поселенія ихъ мѣстамъ, но не принявъ земель, опять скрылись въ неизвѣстныя места".

Року 1802 „указомъ Сената предписано было единожди навсегда для пресѣченія безпорядковъ и наглостей отъ бродяжничествующихъ цыганъ, раздѣлить таковыхъ на малыя части и расселить по селеніямъ... казеннымъ селеніямъ и помѣщикамъ, у кого окажутся цыгане, воспретить выдачу отъ себя паспортовъ цыганамъ.

Року 1811 „именнымъ указомъ сенату... повелено было непременно кончить причисленіе цыганъ въ сословія къ 1 января 1812 года... а съ непричислившимися... цыганами поступать какъ съ праздношатающимся вообще".

У 1839 и 1840 роках царський уряд знову велить „принять мѣры къ пресѣченію бродяжничества цыганъ и къ водворенію ихъ". Подібні закони видавано ще декілька разів, але вже з того факту, що вони повторюються багато разів, видно, що дуже помітних наслідків на всій території Росії ці укази не мали, і після 1850 років царський уряд зовсім перестав думати про циган.

Один юрист кінця минулого століття, В. В., писав: „по офіціальнимъ свѣдѣніямъ племя это не обитаетъ въ Россіи... офіціальная наша статистика как будто вовсе не знаетъ ихъ. Законодательство наше не признаетъ цыганъ инородцами". Наприкінці своєї статті В. В. зазначає причини неуспіху царських указів: не знали тих, для кого писали закони: „До тѣхъ поръ, пока не будутъ собраны болѣе точныя свѣдѣнія о числѣ, образѣ жизни и особенностяхъ занятій цыганъ, предлагать какія-либо мѣры значило бы повторять прежнюю ошибку, когда издавали законы, не зная въ точности тѣхъ, кого эти законы касались" ¹⁾.

Хоч циган у Росії знали дуже мало, а про українських циган не знали нічого, не знали навіть, що є окрема група українських циган, проте не можна сказати, щоб цыганами не цікавилися. Майже півтори сотні авторів писали про російських циган. Але з цього довгого ряду авторів тільки два-три знали цыганську мову, та й то тільки мову московських циган, що з ними пили великі пани по різних кафе-шантанах та ресторанах. Коли деякі автори й пишуть про українських циган, то завжди повторюють, що українські цыгани нічим не різняться від інших.

Тільки в наші часи, коли всі національні меншості здобули людських прав, можна провадити наукове вивчання цыган. Треба тільки сказати,

¹⁾ В. В. — Юридическое положеніе цыганъ въ Россіи. Юридическое Обозрѣніе, 1882, № 60, ст. 67—80.

Мал. 1. Давні євро
(із старої

що коли вивчення кожного народу, що зовсім не має своєї літератури і своїх культурних сил, є проблема дуже важка, то вивчати циган ще трудніше, бо цигани до всіх не-циган ставляться часто дуже вороже, з великою підозрою й недовір'ям. Тут даються відчуті ті страшенні утиски, що їх зазнавали по цілій Європі цигани протягом понад 400 років.

Ми знаємо, що навіть тоді, коли цигани тільки прикочували до Європи, до них ставилися з підозрою і скоро стали гнати їх, як дикого звіра. Причин цьому декілька. Передусім Європа не могла зрозуміти психології цього народу. Цигани не дбали про нерухоме майно, не залишалися на одному місці й кочували. Цигани дуже недбало ставилися до релігії. Для Європи 14—16 століть такі „безбожники“ були страшеними ворогами. Нарешті цигани наважувалися на чуже майно, стали красти. Через це майже по всіх європейських державах видано багато законів, що мали на меті зовсім знищити і звести ні на що циган. У Німеччині закони 16 століття веліли всіх дорослих циган убивати, у жінок і хлопців до 18 років треба було відрізати уші; потім їх катували і, нарешті, висилали за межі держави. Подібні закони були й по інших державах, а в деяких департаментах Франції циган усіх — і жінок і дітей — винищено. Ці дивовижні закони мали силу майже в цілій Західній Європі аж до середини 18 століття. Ось через ці закони і страшенні утиски, до цигана тепер приступити дуже важко, і тільки тоді, коли хоч трошки розмовляєш циганською мовою, він починає говорити з тобою.

Для того, щоб науково підійти до циган, треба пригадати, що цигани вийшли з Індії, і знати дещо про ту психологію, що розвивається під впливом кастової організації.

пейські цигани
(гравюра).

В Індії і по сей час існує каста *dom*. Ця каста багатьма сторонами подібна до циган. Члени цієї кастки живуть із вироблення різних речей із дерева, роблять сита, решета тощо. Крім того, вони співуни, танцюри та музики, а коли не можуть прожити з цих промислів, то ще й крадуть. Жінки іноді удаються до проституції. Ввесь час ця каста кочує по всій північній Індії.

Можемо думати, що сучасні індійські *dom*-и є близька рідня європейським циганам. За це говорить не тільки те, що промисли циган і *dom*-ів схожі, але й те, що й назви обох цих народів звучать дуже близько: цигани називають себе гом „чоловік, циган“, гомà „люди, чоловіки, цигани“, а церебральне *d* є звук дуже подібний в індійських мовах до *r* (р).

Спочатку мабуть і *rom*-и, себто цигани, і *dom*-и були тільки музикантами. Страшенна сила раджив, царів, царків та князів старої Індії відірвали предків циган і *dom*-ів від трудового життя і зробили їх артистами; при їхніх дворах вони мусіли бути співати, танцювати, грати тощо. Кастова система старої Індії вимагала, щоб діти залишалися в тій самій касті і жили тими самими промислами, що й їхні батьки. Через це всі нащадки цих артистів мусіли стати артистами ж. Коли цих „артистів“ стало надто багато та, крім того, і раджі занепали, то ці надвірні артисти не мали з чого жити. Вдатися до якого іншого промислу вони не могли, бо кожний промисел становив монополію якоїсь кастки, і тому ці предки циган мусіли красти; крадіжку теж визнавали „кастовим промислом“ деяких каст, що кочували по північній Індії, отож цигани пристали й до цих каст.

Що таких артистів стало надто багато, ми дізнаємося хоч би з того факту, що в першій тисячолітті нашої ери один індійський

цар подарував перському шахові аж 12 тисяч артистів, про що читаємо у Шах-Наме Фірдовсі.

З початку другого тисячоліття нашої ери йдуть наїзди мусульман на північну Індію: Мусульмани зруйнували майже всю цю країну. Безліч раджив та царків убили, а тим, що zostалися живі, було вже не до артистів. Через це цигани не могли жити своїм основним промислом — артистичним і zostалися без хліба.

Вони не могли взятися до іншого промислу не тільки через те, що тут стояла на заваді кастова система, а й тому, що протягом кількох

Мал. 2. Перські цигани.

століть були відірвані від праці і, шукаючи хліба, ввесь час мандрували по всій північній Індії. Тепер, коли в Індії вони вже не могли прожити, вони йдуть до Афганістану й Персії, а далі через Малу Азію приходять до Візантії. Тільки у Візантії вони могли залишитися на довший час, бо Візантія, де в ці часи починався вже занепад, дуже кохалася в артистах, і тому цигани могли використати свою основну професію. Проте, що цигани жили у Візантії довго, свідчить багато лінгвістичних фактів. У діалектах усіх європейських циган багато є грецьких слів і, крім того, деякі формальні риси, з них найяскравіша — член, що його не знають індійські мови; у циганські діалекти він увійшов із грецької мови.

Незадовго до того, коли Візантія впала, цигани тікають в Європу. Спочатку тут деякі князі беруть цих артистів до себе. Проте вони не могли годувати всіх циган, і ци-

гани, коли не могли жити із свого основного промислу, стали красти і цим накликали на себе страшні утиски, мусіли тікати й ховатися від „культурних“ людей, мусіли жити наче звіри.

Таким чином уславлена циганська „любов до волі“ та воля є наслідок страшних утисків і знущання, мертвої кастової системи. Індійська кастова система зробила з циган музик, танцівників та співаків, позбавлених змоги працювати. Уславлена „воля“ циган, коли до неї поставитися діалектично, втрачає всю свою романтичну красу. Це не є воля,

а неволя, є наслідок тяжкої неволі. Цигани не пристають до регулярної праці тому, що не мали для цього змоги протягом понад півтори тисячі літ; у них убито звичку до праці.

Подані короткі риси з історії циган дають і правильний погляд на характер циганської кочівлі. Цигани пристали до кочування тільки після того, як довгий час жили осіло. Кочування у циган не первісне, а витворене. Для своїх хорів індійські раджі навряд щоб набирали селян. Скоріше можна думати, що вони брали їх із міщан-ремісників. Отож для циган перехід до хліборобства не буде таким натуральним, як для якихось інших кочових народів Сибіру або Туркестану.

Витвореність кочівлі у циган виявити дуже легко. Цигани кочують і можуть кочувати не в пустелі, не в безлюдному степу чи в лісі: вони можуть кочувати тільки серед досить густо посілої людности, до того ж людности з досить високими формами господарства.

Цілком зрозуміло, ми не можемо собі уявити циган, що кочували б тільки по лісах та безлюдних степах: тоді вони вже перестали б бути циганами. Ми бачимо якраз навпаки: цигани кочують туди, де більше людей, по весні вони приїзять до великих міст, їздять по ярмарках тощо. Самий характер їхніх промыслів такий, що вони можуть жити з них тільки серед людности, що живе осіло.

Треба зазначити, що досі, здається, ніхто не думав про витвореність кочівлі у циган, тому й уживали скрізь часом дуже суворих заходів, щоб примусити їх до хліборобства. Тільки історично-діалектичний погляд може тут нам допомогти вийти на правильний шлях. Тільки так і може науково вивчати циган етнограф.

Дуже легко бачити, що через свої промысли цигани й не можуть жити вкупі: їхні промысли — менжування кіньми, ковальство, гра на скрипку, ворожіння й інше, про що буде мова далі, — примушують циган розпо-рошуватися на невеличкі групи, бо ні один район не може прогодувати силу людей, що живуть із таких промыслів.

На Україні кочових циган дуже мало, а ті, що кочують тепер, є недавні приходні чи з-за кордону, чи з інших частин Союзу. Як уже сказано раніш, улітку на Україні кочують або цигани з великоросійських округ, або частіше цигани кримські чи басарабські. Іноді ж приходять здалека. Року 1928 влітку мені довелося бачити, крім радянських, циган із Басарабії, із Угорщини і навіть із Сербії. Перейшли вони кордон за часи революції, коли це зробити було не дуже важко. Багато з цих приходнів побували й у Твері, й у Москві, й у Ленінграді, а сербські цигани були аж біля Владивостоку. Ці кочові цигани — елемент більше тимчасовий, вони здебільшого кочують уже не кіньми, а їздять поїздами, і з територією України зв'язані не дуже міцно. Вони, коли іноді подовгу живуть на території України, то здебільшого у великих містах: у Харкові, Києві тощо, а коли й їдуть на село, то тільки на ярмарки, чи поворожити бабам.

Давні українські цигани майже всі живуть стало. Вони оселилися дворами по 40—50 дворів по різних містах, особливо в степу, де жвавіше йде торгівля кіньми. Ще меншими групами живуть вони по селах. Вони майже не кочують. Правда, вони їздять по ярмарках, але зрідка далеко. Вони не так міцно прив'язані до своєї оселі, як українці, але ж цього потребують їхні промисли. Останніми часами доводилося бачити, що виїздять верстов за 50—70 і ці давні на Україні цигани, проте це стоїть у зв'язку з сучасною кризою циганства. У наших економічних обставинах цигани мусять перестати бути циганами, і вони тепер часто їздять і шукають, де краще пристати до нових форм життя.

Як ми це бачимо із даних перепису 17 грудня 1926 року, в цілому Союзу циган було тоді 61.229, а саме:

	У містах	У селах	Разом
Чоловіків	6.350	23.958	30.308
Жінок	6.473	24.488	30.921
	12.823	48.406	61.229

По різних частинах Союзу вони поділяються так:

	Чоловіків	Жінок	Разом
РСФРР	20.161	20.782	40.943
УСРР	6.730	6.849	13.579
БСРР	1.165	1.201	2.366
Закавказ. СФРР.	226	179	405
Узбецька СРР .	1.918	1.791	3.709
Туркмен. СРР .	108	119	227

На Україні, як бачимо, живе тільки 13.579 циган. Проте, це стільки їх є лише в межах УСРР. Українські своїм діалектом цигани, як уже сказано, живуть майже скрізь в європейській частині Союзу, де живуть українці. Отож за ознакою мови до українських циган треба додати ще майже всіх циган кол. губернії Курської (1360 чол.), Воронізької (1642), а також чималу частину циган Кубані і північного Кавказу взагалі, бо в українські цигани йшли за українцями скрізь, куди йшли українці, і скрізь зберегли основні риси свого діалекту.

У межах УСРР цигани розселені таким чином:

Ок р у г и	Кількість	Відсоток до числа людности	О к р у г и	Кількість	Відсоток до числа людности
Чернігівська . .	384	0,7	Сумська	209	0,3
Глухівська . . .	231	0,4	Одеська	679	0,8
Київська	691	0,4	Первомайська .	450	0,7
Черкаська . . .	561	0,5	Миколаївська	344	0,3
Гуманська . . .	288	0,3	Зінов'ївська . .	246	0,3
Ніженська . . .	266	0,5	Херсонська . . .	406	0,7
Полтавська . . .	345	0,3	Мелітопільська .	566	0,8
Кременчуцька .	378	0,5	Маріупільська .	294	0,7
Лубенська . . .	315	0,5	Молдавська АСРР	918	1,6
Прилуцька . . .	285	0,6	Дніпропетрівська	678	0,5
Роменська . . .	381	0,7	Запорізька . . .	264	0,5
Харківська . . .	556	0,3	Криворізька . . .	322	0,6
Ізюмська	361	0,4	Артемівська . . .	489	0,6
Куп'янська . . .	438	0,4	Сталінська . . .	416	0,6

Як бачимо із цих даних, цигани хоч і розпорошені по всій Україні, проте розпорошені не абияк, а дуже закономірно: тільки п'ять або шість десятих відсотка загального числа людности кожної округи. Бачимо також що в тих округах, де є великі міста, там більше і циган: Київська 691, Харківська 556, Дніпропетрівська 678, Одеська 679. Чимала частина циган, зареєстрованих тут, — це кочові цигани.

Таке розселення циган залежить від тих промислів, що з них живуть цигани.

До останніх часів найзвичайніша і найпоширеніша професія циган — осілих і кочових — була торгівля кінями, або менжування кінями, міна. І по сей час більшість циган вважає, що основна професія циганська — міняти. Цей загально-циганський погляд висловив мені один циган, парубічко з Поділля, в такій формі: „романи' профе'сія — те паруве'л і годі“ себто „циганська професія міняти та й годі“, і прибавив „буте'н роме'н притісня'ють те джа'н пе пху, но адава' рома' на сікле' те кере'н паша' пху, так вони' й на джа'н“ себто „багатьох циган примушують іти на землю, але ці цигани не вміють робити на землі, так вони й не йдуть“, і знову „романи' профе'сія — те паруве'л і годі“.

Отже самі цигани кажуть, що головне для них — не купувати і продавати коней, а менжувати, міняти. Але ж роблять це вони, певно, не тільки „із любви к искусству“ а й через те, що менжування дає найбільше користи. Часто, правда, цигани й купують багато коней, але це тільки тоді, коли знають, що тут коні дешеві, а в іншій округі дорогі. Наприклад, мелітопільський циган Ракитянський розказував, що багато разів удавалося купувати коней верстов за триста від Мелітополя і продавати їх тут у два, або й у три рази дорожче.

Часто буває й так, що коняка трохи заслабне, дядько злякається і швидче продає; циган купить, трохи підлікує її, і продає знову, бере удвоє дорожче. Проте частіше циган тільки підбадьорить коняку, часом дуже суворими засобами, залякає і вимуштує її, і вона робиться жвавіша, але її жвавість зостається при ній тільки до другого дня. Продати чи проміняти найгіршу шкапу та ще й із користю вміє тільки циган; він так божитья, так улещує селянина, що той не вірить своїм очам, і віддає на заміну свого, кращого коня. Ось як розказує мариупільський циган Ракитянський про те, як він розжився за революції. Коли він приїхав до Маріуполя, в нього не було ні коня, ні грошей, проте

„пе аве'р діво' джіле' пе хво'ро. Попере'лпе ману'ш джангло', ле'сте мурда'л. Дава'й ме те манге' ле'сте: „Біті'н ма'нді бізлове'ндіро! туті ікха'тар на требу'ні грасте'н, а сар аве'ла требу'ні пе бутя' грасте' туті, то ме да'ва туті лачхе грасте'“. Вов оддіня' бізлове'ндіро грасте' ваш пандеша' мілій'нів. Лільо'м ме кодле' грасте', приліджардо'м тьхере'. Лошале' вса'воре, со аме'нде ісі' гра. Пе аве'р хво'ро приліджардо'м кадле' грасте' і парудо'м. Лільо'м грасте' і гурувня' і амлавдо' варо'. Сля ма'нде кадава' гра і гурувні' дій курке'н, канука' бітіндо'м гурувня' ваш пандеша' мілій'нів і гра ачхіля'пе. Тіндо'м ме ваш кадла' лове' і'нке ікхе' грасте'. Ачхіля' аме'нде дій гра. Вилагле' аме' пе хво'ро, паруде' ікхе', ліле' грасте' феде'р сар амаро'', і ліле' ді деша' додімо', та паруде' упа'ле кодле' грасте' і ліле' дій гурувня'. Паруде' кодле'н гуруве'н, та ліле' дій гра', аме'нде ачхіля' трін гра'. Побітінде' аме' кадле'н грасте'н, ме і мотхова'в даде'сті: „ме ла'дава тев небу'ть тінава грасте'н“.

„другого дня пішли на базар. Попався чоловік знайомий, у нього шкапина. Давай я просити його: „продай мені без грошей. Тобі зараз не треба коней, а коли буде треба для роботи тобі коня, то я дам тобі доброго коня“. Він оддав без грошей коня за п'ятдесят мільйонів. Узяв я того коня, привів додому. Раді всі, що у нас є кінь. На другий базар привів я цього коня і поміняв. Узяв коня й корову і пуд борошна. Був у нас цей кінь і корова два тижні. Тепер продав корову за п'ятдесят мільйонів, а кінь залишився. Купив я за ці гроші іще одного коня. Стало у нас двоє коней. Виїхали ми на ярмарок, поміняли одного, взяли коня кращого від нашого і взяли двадцять додачі, та поміняли ізнову того коня і взяли двох корів. Поміняли тих корів, та взяли двох коней і я кажу батькові: „Я поїду куди-небудь, куплю коней“.

Як розказував далі Ракитянський, через три місяці у нього було вже восьмеро коней.

Про те, як заробляє часом циган на одній коняці, розказував мені мелітопільський циган Митро Ракитянський.

„Кадава' гаджо' анда' кадле' грасте' із Маріу'поля. Ме пучхльо'м пе хво'ро андо' курко' грасте' рижине'. Вов мангля' ваш лес шел дій деша'. Ме сар пучхльо'м і джільо'м через када', шо куч мангля'. Ту'нче ме джільо'м і пхіра'вас пе хво'ро. Ту'нче упа'ле ме приджільо'м ле'сте кадле'сте мануше'сте і упа'ле ачхільо'м те деду'ме ваш грасте' рижине'. Ме лести да'вас пандеша' марде', а вов на каме'лас.

Ту'нче вов ма'ндар вимангля' шел марде'. Ту'нче ме упа'ле оджільо'м ле'сте. Упа'ле ме пхіра'вас пе хво'ро. Ту'нче упа'ле приджільо'м ле'сте. Ту'нче ачхільо'м те деду'ма ваш цімі'н і ачхільо'м те тімосаре'пе.

Вов ту'нче, сар ме ачхільо'м те тімосаре'пе, вов ма'нді ачхія' те ішчхуве'. Ме ту'нче ачхільо'м те де ле'сті пандеша' панч ваш кадле' грасте' рижине'. Вов вимангля' пов ман іня' деша марде'. Ме ту'нче, сар вов вимангля' пов ман іня' деша' марде', ачхільо'м те тімосаре'пе, ачхільо'м ле'сте те де шо'вдеша, а вов упа'ле вимангля' пав ман трін їла' марде'.

Ту'нче ме уже' кадле' грасте' ачхільо'м те тімосаре', і ту'нче ме і тіндо'м о кадле'с грасте' рижине' гадже'сте ваш шовдеша' марде'.

Кадава' гра, со ме тіндо'м, де'нас ма'нді ікха'тар бажі'н панч марде', а ме камльо'м те ле бажі'н парно' їл. Ту'нче ме кадле'с грасте' на бітіндо'м і джувда вов ма'нде дуй курке'. Ту'нче ме лес бітіндо'м ваш шел дій деша' марде'“

„Цей дядько привів цього коня із Маріюполя. Я спитав на базарі в неділю про рудого коня. Він просив за нього сто двадцять. Я, як спитав, і пішов, через те, що багато просив. Тоді я пішов і ходив по базару. Тоді ізнову я прийшов до нього, до цього чоловіка, і знову став балакати про коня рудого. Я йому давав п'ятдесят карбованців, а він не хотів.

Тоді він у мене став просити сто карбованців. Тоді я знову одійшов од нього. Знову я ходив по базару. Тоді знову прийшов до нього. Тоді почав я балакати про ціну і почав торгуватися.

Тоді, коли я почав торгуватися, він мені став скидати. Я тоді почав давати йому п'ятдесят п'ять за цього рудого коня. Він вимагав у мене дев'яносто карбованців. Я тоді, коли він просив у мене дев'яносто карбованців, почав торгуватися. Став йому давати шістдесят, а він ізнову просив від мене сімдесят п'ять карбованців.

Тоді я вже цього коня почав торгувати, і тоді я купив цього рудого коня у дядька за шістдесят карбованців.

Цей кінь, що я купив, давали мені зразу баришу п'ять карбованців, а я хотів взяти баришу двадцять п'ять. „Тоді я цього коня не продав, і жив він у мене два тижні. Тоді я його продав за сто двадцять карбованців“.

Як бачимо із слів Митра Ракитянського, коли він хоче купити, ніхто із циган не набиває ціни і не перебаранчає йому. Міцна солідарність циган є велика сила. Дуже часто вони допомагають один одному: або знаходять великі хиби в коня, що його продає селянин, або вихваляють коня, коли його продає циган. Мені самому пропонували взяти п'ять карбованців тільки за те, щоб я підійшов до селянина, подивився на коня і сказав, що він слабкий на ноги. Робилися такі пропозиції через те, що дядьки знають циганські заходи, перестають вірити циганам. У Слов'янську мені розказували сами цигани про одного хитрого цигана з Херсонщини; він привів із десятків коней, але не признавався, що він циган, і був олягнений наче селянин. Коли селяни або цигани починали торгуватися з ним, він казав: „годі, я ж тобі не циган!“ і через це з великим прибутком розпродав своїх коней. Уже пізніше, коли він пішов до шинку, то цигани довідалися, що то циган, і лаяли і дивувалися з таких хитрощів. Проте так несолідарно можна робити тільки тоді, коли циган їде далеко в іншу округу, де його ніхто не знає. До того ж для такої справи треба ще мати чимало грошей, і ради одного чи двох коней циган не стане забиватися так далеко.

До недавня менжування кіньми заможному циганові давало чимало прибутків: коли він умів узятися як слід до цієї справи, то заробляв іноді 500—700 карбованців щомісяця. Проте такі прибутки були, певно, не кожного місяця. Найкращий торг ішов на початку весни, коли селяни готувалися до хліборобства, або ж наприкінці осені, коли селяни продавали своїх коней.

Останніми часами, у зв'язку з обмеженням приватної торгівлі, і циганська торгівля йде до занепаду. Щоб не платити досить високих податків, цигани перестають купувати коней, і навіть коли й міняють, то так, щоб не вести додому. Коли купують, то продають на тому самому ярмарку. Іноді, правда, трапляється так, що циган купує коня чи двох, але не веде їх додому, а посилає на двір до сусіда. Там вони стоять декілька день чи й тиждень, циган або сам порається біля них, або ж доручає приятелеві-сусідові, а перед ярмарком чи базаром бере коней і веде на торг.

Майже у всіх містах та містечках, де давні українські цигани живуть осіло, на тиждень раз чи два буває торгівля кіньми. Такі кінські базари, крім ярмарків, можна було бачити ще два роки тому в Курській, Харківській, Катеринославській та інш. кол. губернях. Найкращий успіх ці базари мали на Харківщині та Катеринославщині, де селянство заможніше. На півночі, на Курщині, наприклад, цигани мають від свого торгу дуже мало прибутку і переходять на інші професії.

На Курщині, а часом і в інших місцевостях, цигани ще 1928 р. перестали купувати коней і менжувати ними, а тільки допомагають селянинові купити чи продати коняку. Працюють тільки як спеці, і за свою допомогу дістають од клієнтів по карбованцю чи по два. Через це циганське

життя занепадає, і це позначається на настрої циган. Ось, наприклад, як говорив про свою „діяльність“ молодий курський циган Гусенцов (абож Гусак):

„А'ке дожута'рах хво'ро. Де курке' дува'р ушча'в, джав, коша'в еджіно'пе: „со'сті ме джа'в і пала'со?“ і коша'в пе'хкоро джуїмо'. „кай ме джа'в? — де балвала'.

„Ка'ла ме поджа'в гадже'сті, дикхе'л пе ман банге'га, пхіра'в гадже'га, зашутьо'л вса де мо, пхіра'в, пхіра'в ди коте' пундре' одмара'в. І со ж? приджа'лпе ки'ті марде'сті чхип те маре'. А сар ме пола'в пе пе'стіре ри'ндо! мурші' ісі'н! Канука' о гаджо' начхе'л кале'сті. Со'га те джува'в пе люмні?

„А'ке ка'ла поджа'л хво'ро, кадава' діво', ка'ла ма'нді те джа' пе хво'ро і ме коша'в еджіно'пе. Када' на ме джа'в, а бенга' де ман цхеле'н кай со'га ж те джува'в пе люмня?“

Дуже важно підкреслити ці останні слова Гусакові: „це не я йду, а чорти в мені грають“. Уранці другого дня після цієї розмови я бачив Гусака на торзі. Він був увесь захоплений своїм торгом, і вже не думав про те, що йому дадуть за поміч тільки одного карбованця. Для нього і для інших циган це не був тільки торг, а чудова гра. Мої знайомі цигани були так захоплені торгом, що деякий час навіть не помічали, що я біля них.

Треба сказати, що тут відбивається артистична натура циган: ми ж знаємо, що цигани походженням „артисти“. Циган іде на торг не тільки за тим, щоб торгувати, а ще й для того, щоб грати перед великою аудиторією, і ця гра захоплює його. Більшість курських циган майже відійшли від торгу кіньми, як професії, проте для них це дуже цікавий спорт, і циган учає на базар „двічі на тиждень“, хоч давно вже живе чимось іншим. Крім того, треба пам'ятати, що цигани кохаються в конях. Тому навіть музики, що змалечку все життя грають на скрипку, так щиро захоплюються торгом, як рідко захоплюються вони своєю улюбленою скрипкою.

Як сказано раніше, торгівля та менжування кіньми до недавня були за основні професії циган, великої більшості циган у всякому разі. У зв'язку з процесом колективізації постає дуже важна для всіх циган

„Ось дожидаємо базару. Двічі на тиждень устаю, їду, лаю себе: „чого я їду і за чим?“ і лаю своє життя: „куди я їду? — на вітер“.

Коли підходжу до дядька, дивиться на мене чортом. Ходжу з дядьком, засохло вже в роті. Ходжу, ходжу до тієї пори, поки ноги одіб'ю. І що ж? доводиться тільки за карбованця бити язика. А як я розумію по своїй справі! Спец! Тепер мужик не варт цього. Чим мені жити на світі?

Ось коли підходить базар, цей день, коли мені йти на базар, я проклинаю себе. Не я йду, а чорти в мені грають. А чим же мені жити на світі?“

проблема переходу на якісь інші професії та промисли. Цигани мусять перестати бути такими, як були раніше.

Ця найважливіша, основна „циганська“ професія найбільше спричинилася до розпорошеності циган по всій території України, та й інших місцевостей.

Раніше цигани не тільки менжували кіньми, а були й добрими коновалами. Про це говорять багато авторів. Воно й зрозуміло: цигани мали багато коней і сами викохували лошат, і могли багато дечого навчитися, як берегти коня чи лікувати його, або хоч ховати його ганджі. Проте, останнього часу добрих коновалів серед циган майже немає зовсім, бо з кіньми вони мають справу переважно тільки по базарах та ярмарках. Поширення ветеринарної науки призвело до того, що тепер людиність не звертається до циган, коли заслабне коняка.

Дуже давній циганський промисел — ковальство. У стародавні часи ковальство мало для циган величезне значіння. Про це свідчить хоч би те, що циганське слово *бу* ті визначає і „праця, робота“ і „ковальство“. На початку 19 століття деякі європейські археологи вважали навіть циган за тих людей, що занесли залізо до Європи, нібито цигани принесли в Європу „залізний вік“. Проте, історія циган і їхніх мандрівок доводить, що це не так. В наші часи від цього погляду вже відійшли.

І тепер, правда, деякі цигани ковалюють на Україні; але не тільки на Україні, а й по інших частинах Союзу, або колишньої Росії, ковальство не мало в 20. і 19. століттях для циган великого значіння; це на Україні, здається, завжди був побічний циганський промисел.

Деякі цигани також лудять посуд та слюсарюють. Але це роблять тільки недавні приходні на території України. З цього живуть здебільшого цигани, що недавно прибули з Румунії, Угорщини або ж із Сербії. У своїх мандрівках по всій Україні мені не траплялося бачити осілих українських циган, що лудили б, чи слюсарювали.

Дехто з циган на Київщині та Херсонщині роблять сита, решета і деякі інші речі з лози та дерева. Проте цей промисел серед українських циган дуже мало поширений, не так, як, наприклад, на Закавказзі, де з цього живуть майже всі цигани.

Менжування кіньми та ковальство — найулюбленіші професії в циган. Вони стоять у них у великій шані. З циган, що роблять сита та решета, цигани глузують: це, по-їхньому, не циганська справа, і справжні цигани не вважають навіть за циган тих, хто робить сита та решета. Це, як вони кажуть, „последні рома“, себто послідуші цигани.

З білоруських циган, як про це кажуть деякі автори, іноді бувають шевці, а деякі циганки плетуть рукавиці та панчохи, але ж серед українських циган не доводилося бачити ні шевців ні панчішниць-циганок. Мабуть наші цигани цих промислів не знають зовсім.

Струмент, що його вживають цигани у своїй метальообробній та деревообробній промисловості, дуже простий і грубий. Отож через при-

мітивність цього струменту одного часу європейські вчені вважали циган за провідців заліза в Європі. Ця примітивність струменту у найпоширеніших серед циган промислах свідчить за те, що ці промисли не розвивалися в них протягом декількох століть. Усі ті винаходи та поліпшення, що зроблено в цих промислах протягом останніх століть, — не відомі циганам. Ця недосконалість їхнього струменту ще раз говорить за те, що цигани вже давно живуть відокремлено від тієї людности, що серед неї вони перебувають. Циганські майстри майже ніколи не сходяться з майстрами іншої національності і не вчаться в них, нічого не беруть у них. Вони за традицією передають свої знання один одному, і через те, що не працюють регулярно, не можуть набагато поліпшити і свій струмент.

Частина українських циган давно вже живуть осіло по селах, і деякі з них давно вже обробляють землю. Проте, вони рідко коли робили на землі сами. Здебільшого вони, діставши землю, часто без платні, хоч і жили на селі, проте менжували кіньми, а землю або давали в оренду, абож мали робітників, і тільки найбідніші іноді робили на землі й сами, та й то не дуже вдало, і як тільки була змога, тікали до міста. Ось, наприклад, як розказує про свою сім'ю курський циган Будзиганов (літо 1928 року).

„Моро' дат сля іва'но, залія'пе те цере' пхув. Аве'р даде'хкоро прал тімісарда' грасте'нца. Джюде' фа'рте мішто': сля пхув пе'стірі, імандро' пе'стіро сля і вса сля бут: грасте'н, гуруве'н, балічхе'н, кагня', папіня'.

Ка'ла о па'по чоріля', ма'нді на сля со'сте те ле'пе. Ме вса полільо'м, со ма'нді кате' е де га'в те хасьо'. Ме ачхільо'м те деду'ма папо'сті: „со ж туме' ман на лен пе'га пе ярмарке'н те сікльо' те тімосаре' грасте'нца. Со ж ме киті ачха'ва води'ти пе ма'ле грасте'н та те пхире' пала' лен“... ме ачхільо'м те манге'пе те муке'н ман де баре' фо'ро те сікльо' те цхеле'“.

Про своє життя на селі Ю. Чепіль-Харахаш (м. Маріупіль) розказувала так:

„Аме' джюде' а'нде гав Ново Тро'йця, джюде' барвале'. Сля аме'нде пхув дешупа'нч десяти'н, тьхер

„Мій батько був Іван, робив на землі. Батьків брат торгував кіньми. Жили дуже добре: була земля своя, і хліб свій був, і всього було багато: коней, коґів, свиней, курей та гусей.

Коли батько збіднів, мені не було за що взятися. Я все зрозумів, що мені тут на селі загинути.

Я став говорити батькові: „чого ж ви мене не берете на ярмарки вчитися торгувати кіньми. Що ж я тільки зостанусь у степ коней водити та ходити за ними“. Я почав проситися, щоб мене пустили у велике місто вчитися грати“.

„Ми жили у селі Новій Троїці. Жили багато. Була в нас земля, п'ятнадцять десятин, дім був, вий-

ся, виджіля' аме'нді панч баре' шела'. Сле грасте'н аме'нде і вурдона' і сле трін гурувня', бале' сле, кагня', раца', папіня', бакре' сле.

„Мурно' ром тімосарда' пе хво'ро і добісарда' мішто, терде' мануша' пхув, по деш мануша' терде'.

„А жанука' у дій дешендіре берш ачхіле'пе було' біпарня'тіро, перелагле' а'нде када' хво'ро Маріуполь. Потімосарде', тінде' пе'сті тьхер і вурдо'н. Сля аме'нде панч грасте н“.

шов нам п'ять великих сотень (тисяч). Були коні в нас і вози, і були три корові, свині були, кури, качки, гуси, вівці були.

Мій чоловік торгував на ярмарках заробляв добре, люди обробляли землю, по десять чоловіка робили.

А ось у двадцять другому році zostалися були без копійки. Переїхали в це місто Маріупіль. Поторгували, купили собі хату й воза. Було в нас п'ятеро коней“.

Як бачимо із слів цих циган, серед них на селах була деяка кількість куркулів. „Середняка“ цигана майже ніколи не було, та й циганська біднота рідко коли бралась за хліборобство. Їхнє ставлення до хліборобства змінилося тільки останнього часу, про що скажемо далі.

Після менжування кіньми, поширеними й улюбленими промислами в циган були різні форми мистецтва, від найгрубіших до найвищих.

Деякі цигани, переважно цигани-недавні приходні на територію України або й усього Союзу, ходили, а іноді й досі ходять із ведмедями. Ці цигани найчастіше приходять з-за кордону — із Угорщини та Румунії. Наші цигани не вмюють, та й не вмели муштрувати ведмедів, і, здається, ніколи не ходили з ними. Уміти муштрувати ведмедів — це важка наука, її угорські та румунські цигани передають од батька синові. До того ж на Україні давно вже немає й ведмедів.

Проте, ще років три-чотири тому можна було бачити цигана з ведмедем переважно в містах, рідко на селах. Ведмідь танцює, показує, як баби на базар ідуть, як соромляться дівчата й таке інше. Ведмідь сам збирає в шапку ті копійки, що йому дають люди. Часто ці ведмедники не розмовляють ні українською ні російською мовою, можуть тільки сказати те, що треба веліти ведмедеві.

Траплялося, що ці цигани „лікували ведмедем людей“: ведмідь топтав чоловіка чи жінку й тим „вигонив із них хвороби“. Проте скоро на цьому спеціалізувалися деякі дядьки й з успіхом заміняли ведмедея, в останні часи не чути щоб хто „лікувався ведмедем“.

Дуже поширене серед циган музичне мистецтво. Цигани грають переважно на скрипку. У 18. та 19. столітті славилися угорські цигани-музики, деякі музики й історики музики вважали навіть циган за творців угорської музики. На Україні багато циган грає на скрипку, проте мало для кого це є постійна професія. Тільки північні українські цигани, що проживають у Курському, майже всі живуть з музики. Усі курські цигани поспіль грають на скрипку, на баса та на віолончелю. Всі курські

оркестри — з циган. Дарма що з них мабуть 99 відсотків неписьменні, вони грають дуже добре. І учаться гра́ти і грають без нот. Велике скупчення циган у цьому місті й те, що всі вони тримаються музичної професії, позначається й на оформленні суспільного життя міста Курська. Більше половини членів спілки робітників мистецтва тут цигани. При всіх більш-менш важних подіях громадського й приватного життя виступають цигани-музики.

Із українських циган Курської губернії вийшов ряд великих майстрів-музик, що набули чималої слави. Відомий тепер скрипаль Ерденко з походження є циган із Старого Оскола.

Наприкінці 18. та в 19. столітті у Москві та Петербурзі було багато циганських хорів. Перших співців сюди виписано з-за кордону, але далі циганські хори поповнювалися циганами з усіх частин Росії, певно і з українських циган. В ці хори брали переважно тих циган, що хоч і жили на Україні, проте були „німецькі“ цигани. Деякі й із південних циган, українських, або як їх називають на півночі „сербів“, іноді бували в цих хорах. По деяких містах на Курщині, Харківщині та Дніпропетрівщині можна й тепер знайти циганок, що співали колись у московських та петербурзьких хорах. Багато з цих циганок не повертали назад, бо виходили заміж за багатих панів. Цигани й циганки, що брали участь у московських та петербурзьких хорах, занесли й на Україну багато „циганських пісень“ та романсів, написаних спеціально для цих хорів. Ці городські пісні витискають народню пісню й у наших циган.

Після революції всі цигани, що мали хоч який-будь стосунок до хорів, записалися до спілки робітників мистецтва, і ті, хто не жив осіло, склали „трупі“ або „хори“ „профсоюзних артистів“ та їздили, як і раніше, але виступали у сільських клюбах і театрах, як профспілчанські артисти. Проте непридатність їхнього репертуару і способу виконання, бо вони далекі були від революційних тем і форм, спричинилися до того, що ці хори не мали успіху. Здебільшого ці хори їздили по РСФРР, проте деякі з них бували й на Київщині й на Херсонщині. Наприклад, 1928 року цигани виступали в деяких харківських садах та клюбах.

Деякі з цих хорів, що ось так кочували по Союзу взагалі та наїздили й на Україну, склалися з закордонних циган. Ось як розказував про свої мандрівки угорський циган Ромка:

„Авіле' ме о Ро'мка мура' кумпанія'са а'нде Тве'рі ай соко'ті сайла'м. „Шуне'н ма'нді, шява'ле, аме'нге трудна ав'ела; ме дікха'в, ке трайо' на' ямі пел джежиша'; аве'н чина'с аме'нге грас, вурдона' гай пхіра'с ле гаве'нца. Аме май бу'т лове' кера'са, кай а'нде са'ко

„Прибули ми, Ромка з моєю компанією, у Твер і зробили на-раду. „Слухайте мене, хлопці, нам тяжко буде; я бачу, що життя на поїздах не по нас; давай купимо собі коней, вози, та й будемо їздити по селах. Ми більше грошей заробимо, бо в кожному селі та

гав гай фо'ріци си клу'бо гай кія'тро. Ле расходу'ря' май ха'нци те почіна'с". Ашіля'м савори' пе ле рома'ско дива'ну.

„Но, шунє'н, шява'ле, ма'нде. Фін ашіля'н пе муро' дива'ну, авє'н по база'рі, тега'ра си курко', чіна'га аме'нге грас, вурдона' гай тела'рага ме анда й Тве'рі“.

Дям, чіндя'м аме'нге гра, вурдона' гай тілардя'м амаро' дром.

Пхірдя'м аме' трін штар шон. Дікхля'м аме' ке най аме'н пе грасте'нца доби'нда. Дям гай пашіля'м паша' й Москва“.

містечку є клюб та театр. Витрат менше робитимемо“. Стали всі на Ромчиній раді.

„Ну, слухайте, товариші, мене. Коли стали на моїй раді, ходімо на базар, завтра неділя, купимо собі коней, вози, та поїдемо до Твері“.

Узяли, купили собі коней, вози й поїхали своєю дорогою.

Їздили ми три-чотири місяці. Побачили ми, що немає нам і з кіньми прибутку. Узяли та й поїхали на Москву“.

Ці Ромчині слова записано в Києві, куди він приїхав із Москви. Як розказував Ромка, він із своєю компанією був у Харкові й інших містах України.

Осілі українські цигани ніколи не складали хорів і ніколи не їздили в артистичні мандрівки ні по Україні, а ні за межами її.

Крім зазначених легальних професій, у циган було й є ще декілька напівлегальних і нелегальних професій. До напівлегальних належать циганіння і старцювання, а також ворожіння та чарування.

Про те, що жебрання і старцювання дуже поширені серед циган, свідчать уже такі терміни, як „циганити“, „циганіння“ тощо. Циганять і старцюють виключно жінки та діти. Чоловіки майже ніколи не старцюють сами, а тільки ждуть, коли принесе жінка чи дочка. Осілі українські цигани ніколи не старцюють, навіть тоді, коли й хліба немає. Вони не люблять навіть дивитися, коли циганять кочові циганки. Для кочових циганок циганити — є цілком нормальна професія. Циганка йде циганити, наче на справжню роботу. І коли завважити, як трудно „заробляти“ цією роботою, скільки прохань та красномовства треба витратити, скільки лайки треба вислухати, то треба визнати, що ця праця не дуже легка, і не кожна циганка зуміє добре циганити. Циганка учиться цього з дитинства, проте є й такі жінки-циганки, що не раз мені самому плакалися, що не вміють циганити. За те та, що вміє добре циганити, вициганить друге, і третє, і десяте, аж поки її не виженуть із хати. Останнього часу циганки, которі старцюють, не хочуть, щоб їх звали циганами, і завсіди кажуть: „ми не цигани, а сербіяни“. У цьому є дещо правди: циганять здебільшого сербські та румунські циганки, що прибули на Україну недавно.

Ворожать та гадають ті самі циганки, що й циганять; до того, чи після того, як почне просити, циганка пропонує й погадати. Осілі

циганки і не циганять і не ворожать, тому тільки кочових циганок вважають за патентованих ворожок. Темнота та забобони, поширені серед людности, спричинилися до того, що ця професія ще не так давно мала чималий успіх, та ще й тепер циганки розгубили не всіх своїх клієнток, хоч рік-у-рік їх лишається менше й менше. Через те й оця „циганська професія“ переживає кризу.

Над своїм ворожінням циганки сміються й сами, і часом циганка, замість ворожити, циганською мовою лає свою клієнтку: „та й дурна ж ти, жінко, дурна, дурнішої нема“.

Циганки вдаються до цих напівлегальних професій через те, що не мають звички до регулярної праці. Можна думати що свою звичку ворожити, гадати та чарувати циганки винесли з Візантії. У своїх мандрівках із Індії до Європи цигани, як то сказано вже раніше, на досить довгий час зупинилися у Візантії. У Греччині, як і в усій середньовічній Європі в той час панували релігійні забобони, і всі шари людности вірили в чари та ворожіння. У Візантії в той час була поширена єретична секта „аттінганів“, що ворожили, гадали й чарували. Промисли цієї секти такі подібні до циганських, що багато вчених вважають і по сей час циган за аттінганів і думають, нібито цигани набули своєї назви „цигани“ у Візантії. Проте акад. Мищенко висловлюється, що назва „цигани“ вийшла з якогось іншого пня. Чи аттінгани й цигани є рідня, чи ні, ми не можемо сказати тепер напевно, проте безперечно, що цигани ворожили й чарували у Візантії. Циганки, так яскраво вирізняючись серед того народу, де вони живуть, ще у Візантії повинні були мати великий успіх. Чужа й мало кому відома мова оточувала й оточує їх чудною й грубою містиккою, що є така потрібна для ворожіння й чарів.

Як нелегальну професію циган, треба назвати крадіжки. Цигани крадуть переважно коней, і конокрадство, як і крадіжки взагалі, вони вважають за промисел цілком нормальний. Звичайно, в повній мірі це має силу тільки щодо кочових циган.

Для того, щоб зрозуміти цю психологічну рису кочового цигана, треба пам'ятати, що психологія цигана є дуже давній продукт кастової системи. Циган силоміць відірвано від регулярної трудової бази і силою мертвого суспільного ладу з них зроблено артистів. Кастовий лад потребував, щоб усі їхні нащадки були теж артисти. Коли ж вони не могли жити своїм нормальним промислом, вони проти волі мусили красти. Тяжкий економічний стан циган ще в Індії своїм наслідком мав те, що цигани сами, як і інші касты, стали вважати крадіжки за „законні“ промисли. На психології циган позначається суворий вплив індійського кастового ладу. Ми знаємо, що в Індії ще недавно для деяких груп суспільства не тільки крадіжки, а й убивство вважалося за „нормальні“ промисли.

Коли цигани опинилися в Європі, серед чужих для них народів, що ставилися до них дуже вороже і ввесь час уживали різних засобів для

утиску циган, поводитися з ними не як із людьми, а як із звірюкою, то й цигани поводитися з європейцями не тільки на підставі своїх давніх принципів, а вживали й тих заходів, що з них користується кожна нація, навіть „найкультурніша“, коли вона воює з другою, хоч би й „культурною“. Треба додати, що у своїх цигани майже ніколи не крадуть, серед своїх панує велика солідарність.

Коли переглянути силу народніх пісень кочових циган, то можна побачити, що вони вважають крадіжки не тільки за нормальні промисли, але й за промисли дуже похвальні, вважають їх за геройство, і коли циган не вміє красти, циганська пісня вважає це за велику хибу.

Ось декілька пісень, що ілюструють те, як ставляться цигани до крадіжок.

Шуне'х же ту, красотка,
Шо ме ту'ті пхена'ва!
Тися' ж ме на зо'рінька
Грасте'нца ава'ва
Грасте'нца чордоне'нца,
Шове'нца бахтале'нца,
Шове'нца шукаре'нца!

Слухай же ти, любая,
Що я тобі скажу!
Завтра ж я на зорі
Із кіньми прийду,
Із кіньми краденими,
Із шістьма добрими,
Із шістьма гарними.

(Ізюм 1928. Харченко Нат. Григ.).

Тут циган вихваляється перед своєю „красоткою“, а ось він закликає і свою господиню взяти участь у крадіжці.

Шараба'но пре штар ро'тен!
Беш ту го'жо, беш ту мо'дно,
Бізабо'тно йо хуланорі'!
Ме кальо'на о ратя'
Сар пхага'са піраля',
І банци' і піраля'
Витрада'са ме уса':
Йо сукни' і йо пхара'!
Беш ту го'жо, беш ту мо'дно,
Бізабо'тно йо хуланорі'!

Шарабан з чотирма колесами.
Сідай, гожая, сідай, прекрасная,
Безтурботна господиня!
Ми в темну ніч
Як розіб'ємо комори,
Крамниці й комори,
Вивеземо все:
І сукна, і шовки.
Сідай, гожая, сідай, прекрасная,
Безтурботна господиня.

(Ст. Оскіа 1928 р., циганка Ноця).

У багатьох піснях жінка скаржитья, що її чоловік нічого не вміє, не вміє красти.

Те джіно'м ме пе'стірі баг біда
На джільо'м ме палоро'м,
Пала' роме'сте, пала' злидне'сте!
Те паруве' вов на джине'л,
А пе чорья' ле'стіро бах маре'л:
Те chore' вов на чордя'
А пе'стіро гра' мурдардя'

Коли б знала свою злую долю,
Не пішла б я заміж,
За цигана, за злидні!
Міняти він не вміє,
А на крадіжці його доля б'є:
І вкрасти він не вкрав,
А свого коня загнав!

Джіля' Ва'ня впа'ле пе чор'я'
 Чордя' грасня' куроря'
 І попіля' анда' хиндя'
 Анде' хинді' вов беше'л
 І ромня' пе'стірі манге'л:
 „Приліджа' ма'нді марноро',
 Хасільо'м ме терноро'“!

Пішов Ваня знову красти,
 Украв конячину-лошатко,
 І опинився у в'язниці.
 У в'язниці він сидить,
 І жінку свою просить:
 „Принеси мені хлібця,
 Бо пропав я молоденький“.

(Маріюпіль 1928 р., Сокирка І. С.).

Іноді у циганських піснях ми бачимо, що про крадіжку радяться всією сім'єю:

„Со тіра'га ме, Ва'нічка,
 Кай джал іве'н шилало'
 Кай не най аме'нде, Ва'нічка,
 Лове' ні парні!“
 „Кай джа'ва ме анда ве'ш баро',
 Тай чора'ва ме
 Пандже'н грасторе'н,
 Тай лада'ва ме бітіне'
 Коле'н грасторе'н!“

„Що робитимемо ми, Ванічка,
 Що йде зима холодна,
 Що немає в нас, Ванічка,
 Грошей ні копійки“.
 „Як піду я у великий ліс,
 Та й украду я
 П'ятеро коників,
 Та й поїду я продавати
 Тих коників“.

Проте крадіжка була невдалою, і пісня співає далі:

А тьхіре' ромні'
 Пашльо'л насвалі'
 І бия'туря бокхале'
 А ман схутілде'
 Чордоне' грасторе'нца,
 Заліле' ман а'нде баруно'
 „Прила'де ма'нде, ромні'
 Прила'де, ромні' мірні' чачі',
 Вітін ман анда' баруно',
 Бо кате' ме хасільо'м.
 Астарде' ман халавде'
 Халавде' грасторе'нца,
 Перел вурма' ворта' па ма'н.
 І джа' बारे' рае'сте,
 Манк лес мішто',
 Пхен: „раю' ту баро',
 Виму'к мірне' роме'с.
 Аме чороре', бібахтале',
 І ме ромні' і насвалі',
 Чхаре' тьхіре' і бокхале'!
 Нісо' аме'нді і те ха',
 Чирис кода' вов і чорда'!

А дома жінка
 Лежить слаба,
 І діти голодні,
 А мене піймали
 З краденими кіньми,
 Збрали мене до в'язниці.
 Приїдь до мене, жінко,
 Приїдь, жінко моя щира,
 Викупи мене із в'язниці,
 Бо тут я пропав.
 Піймали мене салдати,
 Салдати із кіньми,
 Падає підозра прямо на мене.
 І йди до великого пана,
 Проси його добре,
 Кажі: „пане ти великий,
 Випусти мого чоловіка.
 Ми бідні, нещасні,
 І я жінка слаба,
 Діти дома голодні.
 Нічого у нас їсти,
 Через це він і украв.

Виму'к мірне' роме'с!
 Буде'р када' на тіре'ла,
 Буде'р када' на чоре'ла,
 Виму'к лес чороре'с
 И нь анда'р по допрос'!
 Вов сар дікхе'ла хасяве'ла,
 А вов ману'ш і насвало'!
 А сар маре'ла і яме'н муке'ла
 Ава'га тунчіле'
 Бия'туря і чороре'!"
 Шунда' ду'ма баро' рай,
 Пхендя' ма'нді баро' рай:
 „Джа пе'сті, ромньорі',
 Вов на лу'нго побеша'га
 Діво' лі трін діве',
 Вимука'ва лес тіре' роме'с,
 Нек вов буде'р када' на тіре'л!
 Ме вимука'ва лес
 Через ле'стіре биято'н,
 І через тут, ромня' насвалі'!"

Випусти мого чоловіка.
 Більше цього не буде робити,
 Більше не крастиме,
 Випусти бідолаху
 І не веди його на допрос!
 Він як побачить, умре,
 А він чоловік слабкий.
 А як умре і нас покине,
 Будемо ми тоді
 Діти біднії."
 Почув цю промову великий пан,
 Сказав мені великий пан:
 „Іди собі, жінко,
 Він не довго сидітиме,
 День чи днів три,
 Випущу його, твого чоловіка,
 Нехай він більше цього не робить.
 Я випущу його
 Через його дітей
 І через тебе, слабу жінку“.

(Слов'янське, 1927 р., Копиленко Хвед. Олександрович).

Крадіжки та різні злигодні, що стоять із ними у зв'язку, себто висідка в арештарнях та в'язницях, вислання до Сибіру, тікання звідтіль, горювання цигана у в'язниці й таке інше — це улюблені сюжети циганських народніх пісень. Їх співають кочові й осілі цигани на всій території Союзу взагалі так само, як і на Україні, — і в наші часи.

Висідку в арештарні та в'язниці циган вважає за зло, що його не можна уникнути, вважає за професійну хворобу, яка не може відбити охоти від привабливого промислу. Про той факт, що висідка циганам добре відома, свідчить хоч би те, що в циганській мові, дуже бідній взагалі, є чимало слів для визначення в'язниці; найпоширеніші з них: *хіндя'*, *бешібе'*, *бешто'*, *баруно'*, *баро кхер* і інші. Крали цигани, а часом крадуть і тепер — коней; зрідка крадуть що інше — їжу, одержу.

Проте треба сказати, що такі погляди на крадіжки і злочинство поширені переважно серед кочових циган. Навіть більшість пісень про крадіжки, дарма що чимало їх записано і в осілих циган, своїм діалектом показує, що вони вийшли і склалися серед кочових циган. Грішить іноді цим і дехто з осілих циган, і це ми можемо бачити хочби з того факту, що в злочинському аргі є елементи з обох діалектів європейської частини Союзу.

Цікаво зазначити, як це я виявив недавно, що велика частина словника злочинського аргі складається з циганських слів. Найпотрібніші поняття в цьому аргі визначаються циганськими словами, наприклад:

декать „давати“ циг. *де, ле* „брати“, циг. *ле*; *чоре'* „красти“, циг. „*чоре'*“, *лове'* „гроші“, циг. *лове'*, *гра* „ківь“, циг. *гра*; *мардо'* „карбованець“, циг. *мардо'*. Із різних збірників слів злочинського аргю я міг вибрати понад двісті слів циганського походження. Такі злочинські слова, як *вона* „вони, він, вона“, укр. циг. *воне*, або *хандірі'* „церква“ укр. циг. *кхандірі'*, взято з діалектів наших осілих циган, бо в діалектах північних циган ці слова будуть вимовлятися *йоне* „вони“, *кхангірі'* „церква“.

Переважна більшість наших циган, що живе стало своїми оселями, покинула вже красти, їхні погляди на крадіжки змінилися під впливом нових економічних обставин і тої людности, що їх оточує. Проте й тепер можна іноді бачити, що цигани стоять возами недалеко від бупрів, бо в бупрах сидять їхні батьки. Тоді вже циганка мусить ворожити, щоб годувати сім'ю і чоловіка. Ось що розказував мені хлопчина, йому було років із вісім, у Полтаві 1928 року:

„А'ме джудо'м а'нде гав. Аме' чо-ра'с грасте'н. Миро' дат беше'л андо' баруно'. Коле'стар ме притраде' а'нде Полта'ва. Ме притраде'н а'нде гав, со ме кате' тіра'сас? Притра де' кате', тходе' кату'на, джува'с кате'.

Манді сі дей і я. І дей пхіре'л драбятяре'л і андяре'л даде'сті андо баруно' те хал. О дат беше'л лу'нго анде баруно'. І дей затіре'л і тіне'л ма'нді те ха'. Ме нісо' на тіра'в, марно' хав і патіся' пхіра'в; і'нке кама'в патіся' те пхіра'в“.

„Ми жили на селі. Ми крали коней. Мій батько сидить у в'язниці. Тому ми приїхали до Полтави. Ми приїхали в село, що нам тут робити? Приїхали сюди, поставили шатра, живемо тут.

У мене є мати й я. Мати ходить, ворожить і відносить батькові у в'язницю їсти. Батько сидить давно у в'язниці. Мати заробляє й купує мені їсти. Я нічого не роблю, хліб їм, а потім бігаю; і ще хочу потім побігати“.

Деякі діалектичні риси в говірці хлопчика (матері я не діждався) свідчать про те, що ця сім'я живе на Україні не дуже давно, бо діалект трохи різниться від поширених на Україні діалектів осілих циган. Про те говорить і той факт, що циганка ворожить, бо давно осілі українські циганки не ворожать.

Давні українські цигани давно вже мають свої оселі й зовсім не кочують. По містах і селах України їздять здебільшого цигани з Молдавської АСРР, кримські або ж закордонні. Минулих трьох літ траплялося бачити на Україні циган кримських, басарабських, румунських, угорських і сербських. Більшість закордонних циган перейшли кордон за революції, коли це було не дуже трудно, але ж деякі з циган тікають із Румунії й останніми роками. Про це ми знаємо і з газет і з розмов із самими циганами. Ось що розказував мені 1928 року в Харкові циган із чималого табору, що втік із Басарабії.

„Са'мас анді Бесара'бія гай беша'сас аме'. Сас аме' пхув, кера'сас буті'. Лав аме' і во'йна гай кера'сас ле'нге (ла руміньє'к) буті'. Кера'сас ле'нге дуй дес, аме'нге е паш дес, а кана'ке па'лі кера'сас ле'нге буті' дуй дес, а аме'нге е паш дес.

„Акана'ке лям аме' те наша'с. Дям пе й грані'ца, хасардя'м ама'рі ко'тріца. Айдя'м андо' Ленінград гай бешля'м трін берш.

„Акана'ке галя'м андо' Аде'са і поту'нче айля'м ла Харков“.

„Були в Басарабії й жили ми. Була в нас земля, обробляли. Захопила нас війна, і робили їм (румунам). Робили для них два дні, а для себе пів дня, а потім знову робили для них два дні, а для нас пів дня.

Потім узялися ми тікати. Вдалися на кордон, покинули свої ниви. Приїхали до Ленінграду, прожили три роки.

Потім поїхали в Одесу, а потім приїхали до Харкова“.

Із цих слів ми бачимо, що кочівля для деяких закордонних циган є момент витворений: вони вже сиділи на землі, проте, тікаючи від панських утисків, прибули на Україну. Бачимо далі й те, що кочівля цих циган модернізована: вони їздять поїздами, і іноді від західнього кордону України заїздять аж до Владивостоку, а потім знову повертають назад. Цього не роблять ні російські, ні кримські, ні молдавські цигани, що часто кочують по Україні. Ці цигани кочують недалеко, за двісті-триста верстов, зрідка далі, а часом тільки верстов за 100. Здебільшого кочові цигани живуть по селах у хатах селянських, а повесні виїздять кочувати.

Кочові цигани, їдучи в дорогу, беруть із собою все своє майно, складають його на воза (*вурдо'н*). Майна в них не багато: декілька казанків, каструль, мисок та сковородок. Везуть із собою і всі ганчірки й лахміття. Майже в кожній сім'ї є величезна перина з нелраним пір'ям, у заможніших дві або й три. Іноді сім'я має килим. Інтересно відзначити, що декілька разів доводилося бачити на Херсонщині циган, що їздять не на возах або на шарабанах (заможніші), а в каретах із графськими гербами. Видима річ, добули цих карет цигани за революції, коли ліквідували панські маєтки. Ніяких меблів кочові цигани з собою не возять, та їх немає й там, де вони живуть постійно. Сідають просто на землю, абож на рядно чи на килим.

Осілі цигани оселилися серед українців давно, понад півтора століття тому. Наприклад, в Ізюмі вони жили осіло вже у другій половині 18 століття, бо вже тоді було в цьому місті окреме циганське кладовище. Приблизно тоді ж таки осіли цигани у Слов'янському, трохи пізніше в інших містах. На жаль, рідко де можна добути точні історичні дані, а самі цигани кажуть просто: „живемо тут давно, з дідів та прадідів“.

Здебільшого цигани перебувають там, де осіли їхні діди та прадіди, проте вони рушають із рідного міста легше, ніж українці, але це стоїть

у зв'язку з їхніми професіями, що потребують від них іноді їхати до іншого міста чи села. Майже у всіх містах, де є цигани, вони живуть укупі, на одній вулиці, чи на одному кутку. В Ізюмі та Слов'янському вони живуть на циганських вулицях, у Курську українські цигани живуть у Ямській Слободі, на Циганській вулиці та на Циганському Бугрі; у Маріуполі — на Бахчисарайській та на Бахмутській вулицях і т. д. Всі ці вулиці були чи й є на краю міста і, мабуть, цигани збудували собі хати там, де раніше стояли їхні шатри.

Хати (тьхер) осілих українських циган такі самі, як і українські. Та й у хаті все вбрано так, як і в українських міщан. Чимало авторів пишуть і писали про страшенний бруд у циганських хатах. В осілих циган бруду немає, в хаті чистенько і часто гарно прибрано. Городські циганки мажуть сами і в хаті долівку й околом, і ніколи не впізнаєш, що це є циганська хата. Через те навіть людиність тамтешня здебільшого не знає, що в тому місті живуть цигани осіло.

Кочові цигани влітку живуть у шатрах (*катуна*). Шатра, що їх мені доводилося бачити в останні три роки, — військового зразку і, мабуть, добули їх цигани від військових.

Одяг у кочових циган такий самий, як і в українських селян: сорочка (*гад*), штани (*халава*'), чоботи (*тера'х*), шапка (*ста'ді*), а взимку кожухи такі, як і в селян. Міські цигани вдягаються по-міському і часто ходять дуже чисто. Кочові циганки-ворожки носять строкату спідницю (індіра'ка) з квітчастої матерії, квітчасту шалю (мені'тко) та багато намиста й дукачів. Проте таке вбрання їхнє є „спец-одяг“, бо вони так убираються тільки тоді, коли йдуть ворожити чи циганити. Дома вони вбираються багато простіше, так, як і українські жінки.

Їдять цигани те саме, що й українці. Кочові часто сидять голодні, осілі й заможніші їдять так, як заможні міщани.

За матеріялами останнього всесоюзного перепису циган у цілому Союзі, проти 1897 року, побільшало на 88,8 відсотків, проте побільшання щодо мови дає тільки 29,9 відсотків, тобто далеко менше. Ці числа яскраво свідчать про те, що цигани протягом останніх тридцяти років денационалізувалися щодо мови, багато з них забувають свою мову.

І справді, свою мову добре знають тільки кочові цигани, або цигани, що недавно переїхали на Україну. Осілі цигани знають свою мову дуже мало. Для них циганська мова не є рідна мова, бо змалечку вони розмовляють українською мовою і не тільки на вулиці, коли бігають з українськими дітьми, а й у себе вдома, в сім'ї. Циганські діти, головним чином хлопці, навчаються розмовляти по-циганському, коли починають учащати на базари чи на ярмарки та вчитися торгувати. Дуже багато молодих дівчат зовсім не вміє розмовляти по-циганському. Отож циганська мова для осілих циган є мова професійна, мова торговельна, і коли циган кидає „циганську професію“, він забуває й свою мову.

Слід підкреслити дуже інтересний факт, що в осілих циган жінки дуже погано знають свою мову, навіть старі жінки. Вже само це свідчить, що для більшості українських осілих циган циганська мова не є рідна.

Ось так ми бачимо, що українські цигани за останні тридцять років асимілюються з українцями. Асиміляція є не тільки в мові: останніми часами все частіше можна бачити, що цигани одружуються з нециганами, з українцями, руськими і навіть з євреями. Батьки — і українці і цигани — не дуже хочуть цього, а старі цигани ставляться до таких шлюбів дуже вороже і вважають, що такі шлюби є причина сучасного занепаду циганства. Ось як говорив мені про це білгородський циган Данченко 1928 року.

„Перерісарде'пе рома', потому кай ачхіле' те ле гадже'н і те ліджа' пала' гадже'н. Ма'нде ісі'н чхей, вой виджіля' пала' гадже', так вой анашля' пала' гадже'. Ромні' лагля' і ла аракхля' ле'га ітхане'. І вой ман обчордя'; і канука' вой сля ма'нде. Ме канука' не могу' те дікхе'пе.“

„Перевелися цигани, бо почали брати нециганок і виходити заміж за нециган. У мене є дочка, так вона втекла з мужиком. Жінка поїхала і найшла її з ним укупі. І вона мене обікрала, і тепер вона була у мене. Я тепер не можу на неї дивитися“.

Мішані шлюби не тільки останніми роками, а й багато раніше досить часто траплялися на Київщині, Херсонщині та Дніпропетрівщині. Від цих шлюбів є чимало циган білокожих і руських. Про цілі табори київських, дніпропетрівських та херсонських циган, доки цього не знаєш, ніколи не можеш сказати, що це цигани: вони такі ж руські, як і українці. Сами вони про себе кажуть: „та які ми цигани? так, перевертні“. Бо й справді важко їх вважати за циган, вони ж до того не вміють і говорити по-циганському, хоч і розуміють дещо. Дехто навіть соромиться, коли його називаєш циганом.

При такій великій асиміляції циган з українською людністю навіть у деяких осілих циган ще й досі збереглися певні залишки своєї автономної організації. В деяких містах України ще й досі в циган є голови чи отамани. Колись такі отамани були за законних представників циганства. Ми вже знаємо, що на Україні, а також і на Білорусі і в Москві ці отамани не тільки збирали податки з циган своєї округи, а навіть судили своїх циган у справах, що виникали проміж циганами. У далекі минулі часи, коли цигани прикочували до Західної Європи, ці їхні голови чи отамани мали дуже велику силу, бо місцева влада зовсім не утрудняла себе циганськими справами. Навіть ті утиски, що їх застосували різні європейські держави, ще більше давали сили отаманам, що стояли на чолі таборів. У сучасних кочових циган, особливо в тих, що недавно опинилися на території України чи Союзу, отаманів слухають безперечно. Року 1928 мені трапилося зустріти в Білгороді табір циган,

що прикочували з Сербії. Ні в які хоч скільки-небудь „оповідальні“ балачки ні чоловіки, ні жінки, навіть діти не хотіли заходити. Вони не хотіли навіть сказати, звідки вони, де перебували раніше і чим живуть. Тільки отаман завів розмову. Коли дехто з циган хотів пристати до неї, то отаман суворо спиняв. Коли ж йому стало здаватися, ніби то я хочу знати трохи більше, ніж це треба, то він став вимагати, як умову дальнішого продовження розмови, стільки горілки, що я не міг виконати його пропозиції. У осілих циган отаман має сили менше, і він її проявляє не так помітно, проте його шанують і досі. Коли цигани поб'ються чи полаються і виникає небезпека для життя, тоді кличуть отамана, він становиться між тими, хто б'ється, чи лається, і припиняє бійку й лайку. Інтересно підкреслити, що в деяких місцях за отамана цигани вважають навіть жінок; це може свідчити про те, що сила отаманова переходила на його нащадків.

Зародки деякої „аристократії“ можна бачити навіть серед кочових циган; отаман та його рідня стоять на чолі табору, вони й заможніші й сильніші. Але ж через те, що при кочовому житті скласти великого капіталу не можна, соціальне розшарування ледве помічається.

У осілих циган уже досить виразно визначаються різні соціальні класи. Найзаможніші, а часом і дуже багаті цигани не стільки меншували сами, скільки давали свої гроші бідноті за великі проценти. Біднота ледве-ледве заробляла собі на життя, решта йшла глитаєві. Біднота весь час жила по шию в боргах, підлягала глитаєм і слухала їх. Таким глитаєм був, наприклад, у Слов'янському дядько Копиленків, що про нього Хв. О. Копиленко розказував так:

„Джюда' ром, морно' како'.
Хва'рте сля барвало'. Биято'н ле'-
сте на сля'. Хва'рте мішто' джюда'.
Ле'сте бут гра сле', копе'ле джюде'.
Рома' тімосарде' пе ле'стіре лове',
і всяворе'нде сле граст і лове' і хале'
мішто' і піле' мішто' і пхірде мішто.

Канука' хася'ла уся'. О како'
муля', ле'стірі ромні' тімосаре'л
синбуре'нца“.

„Жив циган, мій дядько. Дуже
був багатий. Дітей у нього не
було. Дуже добре жив. У нього
багато коней було, робітники жили.
Цигани торгували на його гроші,
і у всіх були коні й гроші, і їли
добре, і пили добре, і ходили гарно.

Тепер пропало все. Дядько
вмер. Його жінка торгує насінням“.

Під час революції ці багаті цигани позбулися деякої частини своїх капіталів, а з ними і свого впливу на циганську бідноту, проте й донедавна можна було бачити на Україні чимало заможних циган, що жили, наче справжні купці, мали наймичок, а іноді й наймитів із українців, бо циганки ніколи не йдуть у наймички. Як підсилили заходи боротьби з приватною торгівлею, то й становище цих циган похитнулося, вони йдуть до занепаду і робляться тільки посередниками між покупцем і продавцем коней.

У семейному житті в циган жінка мусить безперечно слухати чоловіка чи батька. Кочові циганки на вулиці, на базарі й інших місцях поводяться з чужими досить вільно, проте коли повертають додому, то тільки виконують волю чоловікову. У кочових циган жінка більше, ніж півроку, сама годує всю сім'ю і свого чоловіка. Хоч циган дуже часто цілими місяцями лежить і нічого не робить, циганка ввесь свій заробіток оддає чоловікові. Коли бува циган сидить у в'язниці, циганка ходить ворожить, циганить, годує сім'ю, найкращі шматки передає чоловікові і ввесь час живе надією на те, коли вийде чоловік. Ось яку розмову трапилося записати від циганок під Курськом:

„Амаре' рома? а халаде' залине' лен. Чхавора' ачне' по еджіне'. Ромни' екджіне' маре'лпе сир чі-рікло'. Пал со ту рове'с? Нішча'сна мардо' піриде'на роме'нге. Пе'стіре балава'с вой піриде'л роме'сті. Де'га деве'л виджа'на, п'я'са бравінта, ха'са, кхела'са, радість дікха'са. О ромни', манг девле'с те дел бах і зор!“

„Виджа'ла о ром міро', кіне'ла криві'нка калаше'нца, кіне'ла ендара'ка, фарту'ка, дікло' кіне'ла ма'нге тел о мені'тко!“

„Наші чоловіки? Та москалі забрали їх. Діти залишилися на неї одну. Циганка сама б'ється наче пташка. Чого ти плачеш? Нещасного карбованця передають чоловікам. Свое сало вона передає чоловікові. Дасть бог вийдуть, будемо пити горілку, їсти, танцювати, радости забачимо. Ой, циганко, молися богу, щоб дав щастя та сили“.

„Вийде чоловік мій, купить ботинки з галошами, купить спідницю, запаску, хустку купить мені під шалю“.

Коли я спитав у цієї циганки, на які ж гроші це все буде, то вона мені сказала: „Та я ж зберегла вже п'ять карбованців“.

У осілих циган теж, коли циган не має заробітку і місяцями лежить і нічого не робить, жінка вживає всіх заходів, щоб якось прогледувати дітей і чоловіка. Останніми часами вона найчастіше удається до дрібної торгівлі, торгує як перекупка, на базарі продає огірки, яблука, груші, насіння тощо.

Про таку саму покору перед чоловіком свідчать і європейські автори, що писали про циганське життя. Про це пише й В. М. Папазьян у своїй статті про закавказьких циган „боша“¹⁾. „Торговую часть, — пише Папазьян, — у боша в'даєть женщина... Физически женщина гораздо сильнѣе, также и въ умственномъ отношеніи. Она не гадаєть, не предсказываетъ по картамъ, не занимается танцами, какъ промысломъ“. Проте ж „женщина „боша“ слѣпо подчиняется мужу, отдаєть ему весь свой заработокъ, безропотно терпить его бездѣлье и даже дикіе побои“.

¹⁾ В. М. Папазьянъ. — Армянскіе боша (цыгане). Этнографическій очеркъ. Этнографическое Обозрѣніе, М. 1901, № 2, ст. 93—158.

Виховання дітей у кочових циган дуже примітивне. Грудну дитину циганка носить або на руках, або за спиною. Коли вона кидає її дома, то дитина найчастіше валяється в ганчірках у шатрі, навіть під найхолоднішу або вогку погоду. Іноді у циган трапляються найпростіші селянські колиски, що їх вони випросять у селян. Дітей майже ніколи не сповивають. Як тільки дитина навчається лазити, її кидають саму на себе, а коли ж вона навчиться ходити, то стає цілком самостійна. Навпівголе, а то й зовсім голе, воно цілими днями лазить і бігає навколо шатра. Його не миють і воно обросте іноді грубою шкорупою з гязі й лепу. Коли шатро стоїть недалеко річки, дитину іноді припинають, і мотузка прив'язують до ноги. Годують дітей кочові цигани дуже погано й дуже нерегулярно. Дитина їсть усе, що знайде. Через таке виховання й таку годівлю дітей умирає дуже багато. За те вже ті, що залишаються живі, ростуть дужі й кремезні. Діти шістьох-десятьох років майже голі й босі, часто бігають і в сльоту і в мороз, і це їм не шкодить. Така витривалість могла виробитися протягом багатьох століть і багатьох поколінь, що поневірялися і в холод і в лиху годину. Років шістьох-сімох хлопчик уже йде на торг і привчається торгувати кіньми. Інтересно підкреслити, що й діти, а то й дорослі, не вміють лічити абстрактно: коли попросити їх лічити, то вони кажуть „ек мардо“, дуй марде, трін марде“... себто „один карбованець, два карбованці, три карбованці“..., бо про лічбу і дитина і доросле чує переважно на кінському торзі, де лічать карбованцями. Можна додати, що і в злодійському аргі циганські численники вживаються теж не просто абстрактно „один, два, три...“ але мають значіння „один карбованець, два карбованці“ і т. д., хоч би „мардо“, себто „карбованець“, і не казали.

Осілі цигани віддають своїм дітям більше уваги: їх не носять за плечима, діти сплять у колисках так, як і селянські діти, чи діти мішан, і пізніше діти не поневіряються так, як діти в кочових циган. Проте і тут діти часто живуть у багні. Тільки діти дуже заможних циган, що вже зовсім відійшли від циганського життя, ходять досить чисто.

Ні кочові, ні осілі цигани перед революцією майже ніколи не послали своїх дітей до школи, і дорослі цигани, крім дуже небагатьох, були зовсім неписьменні. За три останні роки моїх мандрівок до циган, коли довелося бачити силу-силенну циган і на Україні, і на Курщині та Вороніжчині, мені трапилося зустріти тільки трьох чи чотирьох дорослих письменних циган, та й із них майже ніхто не скінчив навіть початкової школи, а тільки навчилися трохи читати та писати. Трохи більше письменних циган було й є у Москві та Ленінграді, але ці цигани давно вже відірвалися від циганського життя й асимілювалися з міщанством. За революції чимало циган уже вчилися у школі, а деякі з них навіть скінчили цілу семирічку, і про таких циган знає й говорить ціле місто, як про факт надзвичайний. Ці цигани вже не люблять, щоб їх називали і вважали за циган, і від них не почуєш а ні одного циганського слова.

При такій неписьменності міські цигани часто дуже виділяються своєю інтелігентністю. Очевидно торг кіньми й те, що вони мусять задля цього багато їздити, дуже впливає на їхній розвиток. Часто після розмови з іншим циганом, коли бачиш, як добре він міркує у різних справах повсякчасного й політичного життя, дивиєшся, коли дізнаєшся, що цей циган є неписьменний. Природна жвавність розуму в циган спричиняється до того, що цигани дуже пишаються своєю національністю: іноді й неписьменні цигани вважають, що вони найрозумніші люди, що з ними можуть рівнятися з цього погляду тільки євреї, та й то не завжди. Через це вони часто з великим презирством ставляться до українців, особливо до селянства. І що більше циган дурить селян, то більше пишається перед селянством, перед *гаджо́*. Проте ті цигани, що вчащали до школи, дуже легко втрачають свою „національну гордість“.

Розвиткові дуже добрих природних рис стоїть на заваді не тільки майже поголовна неписьменність, але й страшенні лінощі, — такі, що навряд чи можна бачити в якого іншого народу. Цигани, що менжують кіньми, крім одного чи двох днів на тиждень, коли вони торгують, аж нічого і нічого не роблять. В українських містах та селах вони влітку цілими днями лежать у холодку і своїм безтурботним виглядом обурюють людність. Коли в цигана є коні, то навіть коло коней пораються жінки або діти. У кочових циган це ледарство ще більше поширене. Місяцями іноді циган лежить у шатрі чи коло шатра і чекає, коли повернеться жінка і принесе йому їсти того, що нациганить. Коли вона повертається, варить їсти, годує цигана картоплею, огірками, а іноді навіть зварить і юшки з м'ясом або з салом, або дасть оселедця з хлібом. Усе, що принесе жінка, сім'я кочових циган майже завжди їсть зразу, і тоді вже чекає другого дня.

За день до торгу циган готує коні, коли вони в нього є: він їх чистить, вживає заходів, щоб приховати всі ганджі, що є в коняки, і добре муштрує її, щоб була щира й гаряча перед покупцем. Після торгу, коли циган натовмиться від довгого божіння та улещування купців і балачок без краю, він кінчає свій робочий день пияцтвом.

Пияцтво, безперечно, є страшенне лихо для циган. Одірвані від усякої регулярної праці (бо коли і менжують або ковалюють, то дуже багато часу гають даремно у лінках), не маючи освіти і хоч якоїнебудь культурної розваги, — цигани вважають пиятику за найкраще щастя. Коли є гроші, то цигани часто п'ють доти, аж поки загублять пам'ять. В такі часи вони втрачають не тільки те, що заробили, а й свій основний капітал, якщо він є. Циганки вже знають про це і, коли почують, що чоловіки вже п'ють, швидше біжать і забирають гроші, а краще забирають з грошима й чоловіка, бо п'яні цигани дуже люблять лягтися й битися.

Дуже часто буває й так, що циган, коли жінка притягне його додому, кидається на неї і страшенно б'є її. Циганські пісні дуже багато гово-

рять про звірячі вчинки цигана, про те, як він прибиває всіх, кого побачить п'яний: і жінку, і дітей, і батька. Ось як співають в одній пісні:

Кай шля'лси ту, жу'лік,
Кай ту мота'лся?
Ава'н кхере' матия'н,
Пал со' ш ту маре'спе?
Витрадия'н ту саре'н е кхере'-
стер,

Йо хвиля'стри помардя'н,
Є девле'н вичхурдия'н,
Йо небрі' ту попхаг'я'н
Йо пани' ту вичудя'н,
Є кхуре'с затрадия'н,
Є бричка', йо роти попхагу'я'н,
Є даде'с затасадя'н,
Йо костю'мо пропія'н,
Йо стади' де ре'ка ту мук'я'н,
Йо гада' по пе'сте почіндя'н,
Є тера'ха пе'скірі ту хачкірдя'н,
Кай ту пе'скі го'ди задия'н?

Де блукав ти, жульмане,
Де ти мотався?
Прийшов додому п'яний,
Чого ж ти б'ешся?
Вигнав ти всіх із хати,
Вікна побив,
Богів викинув,
Відра побив,
Воду вилив,
Жеребчика загнав,
Бричку й колеса поламав,
Батька задавив,
Костюма пропив,
Шапку в річку кинув,
Сорочку на собі порвав,
Чоботи свої спалив,
Де ж ти свого розума дів?

Цигани дуже люблять вітати гостей, звичайно тільки циган, і коли зайде чи заїде гість, випивання є неодмінна умова щирої гостинності. Серед них поширена церемонія вітати гостя. Про це один воронізький циган розказував мені так: хазяїн вітає гостя й каже:

„Здоров, мо'ре! проджа', мо'ре, беш! Ромни', чув о самова'ро! Джа, ле браві'нтца!“ — „Давай о лове'! Буд же те лес: душли' а'лі паш душли'?“ „Ле душли', ле гайорі алі баласоро'. Та ле парно' маро' і ка'лінько ле марноро'!“

„Ле, мо'ре, пій!“ „Яв джидо'!“ „Пій про састипе'! Нека чхая'ле забеган со нібудь! чхава'ле проджа'пе!“ „Ме на джіно'м!“ „Джа, мо'ре! чхаве'н гараве'са, на пха-гьо'л“.

Мені самому багато разів траплялося бути несподіваним гостем у різних циган, і коли не виганяли зразу (бувало й так), то раз-у-раз ішли во горілку і, коли я відмовлявся пити, то дуже сердилися.

„Здоров, братіку! Проходь, братіку, сідай! Жінко, став самовара! Піди візьми горілочки!“ „Давай гроші! Багато брати: пляшку чи півпляшки?“ „Бери пляшку, візьми ковбаски або сальця. Та візьми білого хліба й чорненького хлібця візьми!“

„Бери, братіку, пій!“ „Бувай здоров!“ „Пій на здоров'я! А ну, дівчата, заспівайте щонебудь! Братіку, пройди!“ „Я не вмію!“ „Іди, брате, щоб ти поховав дітей, не ламайся!“

Через оте байдиккування для цигана гість, навіть несподіваний і незнайомий, є дуже бажаний.

Коли чоловіки п'ють, жінки мусять не тільки прислуговувати (сами вони мало п'ють, а то й зовсім не п'ють), а ще й співати й танцювати.

Така гостинність і привітність виявляється тільки тоді, коли гість — циган. Коли ж часом у хату або до шатра прийде не циган, особливо ж незнайомий чоловік, то циган ставиться до нього з великою підозрою і він увесь час ховається. Заспокоїти його дуже трудно. Тут позначаються та ворожнеча й утиски, що їх уживали різні народи проти циган протягом кількох століть. Через це незнайомій людині розмовляти з циганом, особливо з кочовим, дуже трудно. Навіть жінки, такі жваві й веселі на вулиці, в себе вдома дуже мало говорять, звичайно, не тоді, коли ви хочете ворожити. Незнайомій людині дуже важко довідатися навіть про ім'я або прізвище того цигана, що з ним вона розмовляє, чи хоче розмовляти. Багато циган, що від них я записав свої пісні, не захотіли сказати свого прізвища. Так буває не тільки з кочовими, а й із давно осілими циганами. Наприклад, ізюмський циган Швидченко, пару-бок років із дев'ятнадцять чи двадцять, проспівав мені декілька пісень і дещо розказував, проте, коли я його спитав, як його прізвище, то він утік у хату, і тільки його сусіда-комсомолец витяг його з хати і став соромити, потім сам уже сказав його прізвище.

У кочових циган вести розмову дуже важко через дітей, бо вони щохвилини липнуть: „дай грошей, дай грошей“. Од них не легко відчепитися. Коли даси зразу хоч цілого карбованця, то дитина ніколи не вгамується, і буде просити знову й знову, аж поки батьки не проженуть її від шатра, та й то діти підуть тільки тоді, коли їм даси ще раз грошей.

Різні автори, що писали про циган, говорять про релігійну індиферентність циган. До тих переслідувань і утисків, що їх застосовували проти циган у Західній Європі, крім інших поважніших причин, спричинялося й їхнє безвірництво. Як це вже помічали багато разів, цигани тільки позверхово пристають до тієї релігії, якої додержується людність, що серед неї живуть на той час цигани. Всім відома стара українська анекдота, де цигана питають, якої він віри, на що циган каже: „а якої вам треба, паночку?“ Ця релігійна байдужість серед широких кіл циганства, особливо кочових циган, поширена і в цей час. Правда, не так давно цигани добре вміли використовувати релігію: вони кликали багатих у куми, або на христини, або й сами христилися. Проте вже той факт, що вони кликали кумів по шість, а іноді й по дванадцять пар, та ще іноді христили дітей не раз, а разів по п'ять, говорить за те, що цигани ставилися до релігії надто байдуже.

У кочових циган збереглися деякі залишки культу батьків. Коли мимо шатра несуть небіжчика, то циганки виставляють миски й сковороди. Проте й сами вони не знають, для чого це роблять. Тепер часто говорили мені, нібито роблять це через те, що бояться мертвяків.

Мертвяків кочові цигани справді бояться страшенно. Коли хто вмер в дорозі, то швидше ховають його і їдуть щонайdaleше від могили.

Позаторік у циган, що тільки недавно стали працювати в колгоспі, вмер циган, і це дуже налякало всіх колгоспників циган. Один із них розказував мені про цю подію так:

„Потерде' дуй дес, то маре'л пхуро' ром, Тимо'шка бусьо'лас. Сар муля' када' в ром то й нас со'са лес те гараве'н, то жиле' і рома' рае'нде адо' зимоде'ло те манге'л лове' те гараве'н ле муле'с.

Сар авіля' калі' рат, то вса'воре рома' ашіле' те дара'н ле муле'стар. То і рат ципі'н: „на сове'н рома'ле, бо поха'ла аме'н о муло!“ і ципі'н гаджікане'с: „мо де, секретар'! секретарю ти ж бачиш, що мертвяк'! братіку, стережи', то я тобі завтра зроблю решето! Джан, рома'ле, наймісаре'н гаджен, кай те додікхе'н ле муле'с, кай те на'похал аме'н!“

Кота'р вов ля'пе, авіля' о веша'рі пе када'в ципімо', то воне' пхене'н ле вешаре'сті: „братіку, голубчику, погляди нашого мертвяка, то ми зробим тобі решето!“

То в гаджо' на скамля', то воне' ашіле' те манге'н ле гадже'с і пхенде' те ден ле'сті дуй марде'ваш када', ке вов те беше'л вся'вора рат паша в муло'. То виджіля секретар'і і пхенда' гадже'сті: „джа песті, ману'ш, аме корко' додікха'са!“

Ліне' сі'ялка, прицирде' карі'н о муло' тходе' ле муле'с пе сі'ялка, а ко'ркоре ашіле' те діла'бен та челе'н паша в муло'. Пе теса'ра анде' і домові'на і гараде', а ко'ркоре джіле' анде й мала' те тере'н і буті“.

Тільки в деяких осілих циган, що вже злилися з міщанством, навіть останнього часу можна було бачити помітну прихильність до релігійних

„Поробили два дні, то вмер старий циган, Тимошка звали. Коли вмер цей циган, то не було чим його ховати, то пішли цигани до панів у Земвідділ просити грошей, щоб поховати мертвяка.

Коли прийшла темна ніч, то всі цигани стали лякатися мертвяка. От уночі кричать: „не спіть, цигани, бо поїсть нас мертвяк!“ і кричать українцеві: „дивись, секретарю! Секретарю, ти ж бачиш, що мертвяк! братіку, стережи, то я тобі завтра зроблю решето! Ідіть, цигани, найміть мужиків, нехай доглянуть мертвяка, щоб він не поїв нас“.

Звідкіль він узявся, прийшов лісник на цей галас, то вони кажуть лісникові: „братіку, голубчику, погляди нашого мертвяка, то ми зробимо тобі решето“.

То дядько не схотів, то вони стали просити дядька й обіцяли дати йому два карбованці за те, щоб він просидів усю ніч коло мертвяка. То вийшов секретар і сказав чоловікові: „іди собі, чоловіче, ми сами доглянемо!“

Узяли сівалку, притягли до мертвяка, покладали мертвяка на сівалку, а сами почали співати й танцювати коло мертвяка. На завтра принесли домовину і заховали, а сами пішли в степ робити свою роботу“.

обрядів: вони вчащають до церкви, святять яблука й паски, кличуть до себе попів тощо. Проте далі, ніж позверхове виконання таких обрядів, віра в цигана не виявляється ні в чому іншому. Слово *девел*, себто „бог“, для цїган є лиш слово, з ним не зв'язано ніякого уявлення. Воно й цілком зрозуміло, коли ми пам'ятатимемо, що релігійні уявлення ґрунтуються на відповідних формах економічної основи. Відсутність такої основи, певно, відбивається й тут, і тому тут не можуть виробитися скільки-будь міцні й тривкі уявлення релігійні й моральні.

У величезній літературі про циган висловлюються зовсім протилежні погляди на циганську духовну культуру. Деякі автори кажуть, нібито в циган є сила казок, переказів, пісень, дум, замов і замовин, приказок та примовок. Інші — зовсім відкидають існування в циган якоїсь помітної народньої творчості і говорять тільки про пісні та й то говорять про них із великою зневагою. Дехто з авторів каже, що ті пісні, яких співають міські цигани тепер, є дуже погані, і треба шукати в цих циган натуральної „трудової пісні“.

Мені здається, вже ті факти, що їх ми знаємо про історію циган, про їхні промисли і їхній економічний стан, не дозволяють думати, що в циган можна знайти багату творчість.

І справді, коли розглянути ті „циганські казки“, що їх друкують багато закордоном і в Росії, то легко можна побачити, що всі ці циганські казки тощо взято від того народу, що серед нього перебувають цигани останніми часами, коли, певно, вони живуть довго і добре розуміють мову й розмовляють нею. Коли я у своїх мандрівках звертався до циган і просив, щоб вони мені розказали якусь казку, то вони або починали розказувати циганською мовою українську чи російську казку, або ж багато частіше просто говорили, що казок у них немає. Так було і з кочовими і з осілими циганами.

Одним-одна форма народньої творчості, що дійшла чималого розвитку в циган, — це пісня. Пісень у циган було колись багато, збереглися вони й по сей час. Тематика цих пісень дуже одноманітна й бідна, як і саме життя циганське. Найулюбленіша тема циганських пісень є крадіжка, особливо ж конокрадіство. У багатьох піснях виявляються різні моменти, що зв'язані з цим промислом: готування до крадіжки, вдала крадіжка, або невдала, тікання після крадіжки, погоня селянина за циганом, що вкрав коней; то циган просить допомоги чи в дівчини, чи в селянина, то вже сидить у в'язниці, сумує на самоті, або просить батька чи жінку визволити його із в'язниці; чи циган горює в Сибіру, тікає звідтіль і ховається по лісах. Ціла низка пісень висвітлює горе й сум циганки, що залишилася з малими й голодними дітьми сама, бо чоловік сидить у в'язниці, циганка бідкається з жорстокости людей, що не хочуть допомогти нещасній. У деяких піснях говориться про кохання, — циган краде свою циганку і тікає з нею. Кінець тут буває різний: то вони тікають і беруться, то циганчина рідня ловить їх і вбиває цигана,

або й обох. Тема про кохання у циганських народніх піснях мало популярна; навіть у тих піснях, де в основі лежить кохання, про кохання майже нічого не сказано, крім того, що одне одного побачили, зразу ж покохалися і тікають. Тих банальних та сентиментальних форм кохання, що ними пройняті так звані „циганські пісні“ та „циганські романси“, справжня народня циганська пісня зовсім не знає. У багатьох піснях циганка плаче, чому вона не слухала матері, жалкує, що вийшла заміж і їй доводиться поневірятися й коритися всім: треба вставати раніш од усіх, прислуговувати всім: і свекрові, і свекрусі, і братам, і сестрам чоловіковим, а п'яному свекрові ще й треба співати пісень. Дуже яскраво з'ясовуються знуцання, бійка й лайка п'яного чоловіка. У деяких піснях циган плачеться, що взяв собі жінку, а до неї не лежить душа. Часто циган вихваляється тим, як добре він уміє менжувати або красти.

У цих давніх народніх піснях кольоритно відбивається весь старий побут циганського життя, переважно життя кочових циган. Тільки кочові цигани бережуть давні традиції циганської народньої пісні і продовжують її.

Нові пісні, найчастіше дуже коротенькі, утворюються на зразок української чи російської „частушки“; тут помітно позначається вплив чи селянської пісні, чи міської „частушки“. Багато таких коротеньких пісень є тільки переклад українських чи російських пісень; іноді тут в українську чи російську пісню вставлено двоє-трое циганських слів, або до чужих слів тільки приставлено циганські закінчення.

Перед революцією для московських та петербурзьких циганських хорів утворено багато сентиментальних пісень та циганських романсів, що не мають аніякого зв'язку з справжнім циганським життям. Через те, що в цих хорах брали участь цигани й циганки не тільки російські, а й українські, ці пісні занесено й на Україну, і більшість „циганських“ пісень, що їх тепер співають і українські цигани, — такого чужого, не циганського походження.

Осілі цигани забувають і свою мову, і свої пісні. Давні циганські пісні серед них дуже мало хто знає. Уже друге покоління циган, що осідають по містах, помалу забуває давні пісні, а ті, що вчашали до школи, ніколи не співають їх. Ті, в кого пізніше розвинеться інтерес до пісні, вчаться уже в кочових циган. Тому в діалекті пісень, що їх співають осілі цигани, виявляються риси діалектів кочових циган.

У житті кочових циган пісня має дуже велике значіння. Це майже єдина культурна розвага циган. Вона дуже впливає на настрій цигана, і багато разів траплялося бачити, що всі присутні плачуть, слухаючи пісні про поневіряння й лихо циганське. Проте тематика старої пісні не може стояти на заваді дальшому культурному розвитку циганства. Поменшити популярність цієї пісні можна тільки тоді, коли зайдуть чималі зміни в економічному й культурному побуті циган.

Варт сказати декілька слів про взаємини між осілими й кочовими циганами. Осілі цигани ставляться до кочових часто вороже, а іноді з вели-

ким презирством. Можливо, що вони набули таких поглядів від української людности. Осілі цигани дивуються з некультурности й грубости кочових циган, з того багна, що в ньому доводиться жити кочовим циганам. Часто доводиться чути від осілих циган, що кочові цигани вониючі, бо наскрізь пропахли димом. Нарешті осілі цигани, коли лаються проміж собою, то часто називають один одного „плащуватий“, чи „плащувата“, і ця назва кочових циган вважається за велику лайку серед циган осілих. У деяких місцевостях, як от на Херсонщині, кочових циган називають „кельмеші“, і сами цигани пояснюють, що це „найпоследніші рома“ (цигани). Осілі цигани вважають, що з кочівлею не дуже ладно і з практичного погляду. Слов'янський циган Хв. Ол. Копиленко казав мені: „хіба ж то воно добре, коли, скажімо, візьмуть тебе у бупр, а батько в сей час поїхав в одну сторону, а брат у другу“. Копиленкові часом бувало дуже цікаво посидіти й поговорити з кочовими циганами, проте він не хотів, щоб це бачили які „прилічні люди“, бо, як він казав, „сором поводитися з ними“. З другого боку, й кочові цигани часто ставляться до осілих із великою зневагою, вони їх не вважають навіть за циган, бо „вони вже побіліли і втратили все, що в них було циганського“. Це траплялося чути від багатьох циган і на Україні, але найяскравіше це взаємне ставлення можна було спостерігати в сім'ї одного воронізького цигана Боброва. Сам Бобров був сином кочового цигана; одружився з осілою циганкою й осів у Воронежі, де має власну хату. У нього збереглися великі симпатії до кочових циган і він завдовольняв свою потребу кочувати тим, що ввесь час їздив по ярмарках. Його жінка з осілих циган ставилася до циган із великою погордою і жила, як справжня міщанка, держала свою хату так, як і інші міщани, ніколи не їздила по ярмарках. Але ж мати Боброва, що до самої смерті свого чоловіка кочувала все життя, дуже любила вільне життя й кочівлі, ненавиділа хату і навіть сім'ю свого сина. Вона жила, як сама казала, на свої заробітки, себто майже щодня вчашала на базар і там ворожила й гадала бабам. З великою ширістю вона згадувала своє життя в степах і свого чоловіка, „чорного, наче смола“. „Перевелися цигани“, казала стара, „нема давньої сили, колишньої краси і вмлости. Навіть горілку не вміють пити як слід“. В один із тих днів, коли я заходив до Бобрових, стара випила сама півкварти, облила собі волосся горілкою, і сиділа тільки веселенька, зовсім не п'яна, хоч було їй далеко за сімдесят років. Хлопчикові Боброва було щось із десять років, і він уже майже зовсім одійшов від циганського життя. Правда, він ще знав декілька циганських слів, проте з батьками розмовляв російською мовою. Він учашав до російської школи, на вулиці гуляв і грався з руськими дітьми, і видно було, що з нього колишнього „доброго цигана“ не вийде. Такі сім'ї, безперечно, є й на Україні, проте мені не доводилося бачити в одній сім'ї такі три різні покоління. На Україні, коли осілий циган береться з кочовою циганкою, то про це говорять усі цигани, що живуть у тому місті.

Ворожнеча, що іноді безперечно проявляється між осілими й кочовими циганами, великою мірою залежить і від причин економічних. Осілі цигани кажуть, що в декого з кочових циган є чимало грошей, бо через те, що вони не живуть увесь час в одному місті чи селі, вони можуть не платити податків, що їх мусять платити осілі цигани. Осілим циганам нібито доводиться платити не тільки за себе, а й за кочових циган. Крім того, кочові цигани через те, що вони не платять податків, можуть дешевше продавати коні, чи менше брати додачі, і через те дуже конкурують із осілими циганами.

Для того, щоб завершити свої спостереження над залишками старого побуту в циган, я дам декілька пісень. Спочатку подам декілька старих народніх пісень, далі декілька пісень сучасних, утворених під впливом українського чи російського міста або села, і нарешті декілька пісень, що поширилися із столиць — Москви та Петербургу.

1. Зашундя' задикхя'
 Ва'йдас е Ружа',
 „Богослові' дай ман пхурі'
 Те джав те лав е Ружа'.“
 Богослові' дай е Вайда'с.
 Задия' го'дло Ва'йда
 Задия' пе бутяре'нде:
 „Поде'н ма'нде сивоне' грес
 О сава'рі рупово',
 Йо доло'го пхаруно',
 Сідло' черка'сько рупово'!“
 Чи лав, чи дуй Вайда пхендя'.
 Ио Дуна'ю перегія'.
 Дикхе'л о Вайда е чхей'
 Пе ре'ка о гада море'н.
 „Драстуйте, циганочки, гада-
 лочки,
 Адгадайте про судьбу мою,
 Што будеть і случитьсі нао
 мной!“
 „Чхая'неле, мрі пхе'нор'я,
 Со си ка рай баро'?
 Джан кха'рен е Ружа'
 Тольки Ру'жа растер зумаве'ла
 Ру'жа баре' лове' ле'ла!“
 Ав'я' Ру'жа е Вайда'сте
 „Драстуй ба'рін, ба'рін мой,
 Шо гля вас уго'дно
 Поворожить ілі циганам помі-
 нять?“

Зачула, забачила
 Вайду Ружа.
 „Благослови мене, стара мати,
 Іти брати Ружу!“
 Благословила мати Вайду.
 І крикнув Вайда,
 Крикнув на робітників:
 „Подайте мені сивого коня
 І уздечку срібную,
 І повода шовкового,
 Сідло черкеське срібне.“
 Чи слово, чи два Вайда сказав,
 Вже Дунай перейшов.
 Бачить Вайда, дівчата
 На річці сорочки перуть.
 „Здорові, циганочки, гадалочки,
 Погадайте про мою долю,
 Що буде ізо мною!“
 „Дівчатка, мої сестриці,
 Що це за великий пан?
 Підіть покличте Ружу,
 Тільки Ружа од пана зуміє,
 Ружа візьме великі гроші.“
 Прийшла Ружа до Вайди.
 „Добридень, пане, пане мій,
 Чого це вам треба,
 Поворожити чи з циганами помі-
 няти?“

„Для мене угодна ворожить
І всю правду розкажіть.“
Чи лав, чи дуй йой пхендя,
Руп і сунака'й горсте'нца лия'
Є се'дло рупово' йой лия'
Сивоне'с ада грес йой лия'
І послєдньо гат пхаруно' ізлия'.
„Руже'ле, со ту кере'с,
Йо послєдньо і тришу'л
І тришул ту мандар ізле'с!“
„Ай, Вайда'ле, мро пша'лоро
Со ту ма'нца іскердя'н,
Біягнякіро хачкірдя'н,
Біпане'скіро ту сакірдя'н!“
„Ай Ру'желе мрі чха'йорі
На да'р сара 'ма'ра 'ве'на!
Ай Ру'желе джа ке тре пшала'
І пхен ле'нге ту адя'ке,
Кай ав'я' о рай баро'
Йов манге'л те паруве'н!“
„Лиджа', Ру'же, кхар
Ада рас баре'с ка ме'.“
„Драстуйте вам, цигани,
Поліві дворяни,
Давайте помінятьсі,
Хоть ахо'та с вамі павіда'тьсі!“
Йо Вайда' фсех двіна'тцять
Табунов йов періскака'л
Йе Ружа' чордя'.
Доресне' пшала' Вайда'с
І по ку'скі чінгірде'.
Ру'жа пала'л джал
а Вайда'скірі кускі'
Де пхаруни' фарту'ха
Йой чхуве'л.

2. Ушти', мрі ромни', ранеди'р,
ай а'нгіл е дівере'нге
і на де' ту мре мо'ске лач,
яв ту' лачі борі' лачі.
Сив дівере'нге гада'
Матьо'ла о са'стро тіро'.
Га'ба леске гіля'!

„Для мене треба ворожити
І всю правду розкажіть.“
Чи слово, чи двое вона сказала,
Срібло й золото жменями забрала,
Срібне сідло вона взяла,
Сивого коня вона взяла
І останню сорочку шовкову взяла.
„Ружечко, що ти робиш,
Останнього хреста
І хреста від мене береш!“
„Ой Вайдочку, мій братіку,
Що ти зо мною ізробив,
Без огня спалив,
Без води утопив.“
„Ой Ружечко, моя сестрице,
Не бійся, усе наше буде.
Ой, Ружечко, іди до своїх братів
І скажи їм ти так,
Що приїхав великий пан,
Він хоче помінять.“
„Веди, Руже, додому
Того пана великого до мене“.
„Добрідень вам, цигани,
Польові дворяни,
Давайте мінятися,
Хоч охота з вами побачитися“.
Вайда всіх дванадцять
Табунів він перескакав
І Ружу вкрав.
Догнали брати Вайду
І на шматки порізали.
Ружа іззаду йде
І Вайдині шматки
У шовкового фартуха
Вона збирає.

(Старий Оскіл, 1928 р. Циганка Ноця).

- Устань, моя жінко, раненько,
Раніше за діверів
І не давай сорому моему обличчю.
Будь ти доброю невісткою, мила.
Ший діверам сорочки!
Буде п'яний твій свекор,
Співай йому пісень.

Бічхаве'ла ту'те кхеле'с
О састре'ске джа, кхе'л!

3. Мро да'доро,
Мрі да'йорі,
Кай ма'нге те джа'в?
По чу'жа стро'ніца
По чу'жа стро'ніца
Там ме замардо'мпе,
Хасійо'м ме акана'!
Загійо'м пе чу'жа стро'на
Кай ма'нге де дав?
4. Ні па ми'слях па сваїх
Є терня' ромня' лийо'м!
Ме кама'м ла те трада'в,
Те трада'в ке дат кхере'
Джа ке тіро' дат сіка'в
Йо даде'стер дром баро'.
5. Ме гійо'м я да ве'ш
І чхіндьо'м є гриби',
Авільо'м те кара'вав,
Йов ав'я' мато'.
Вичідя' йо гриби',
Холася'пе пе ма'нді,
Лия' ман те маре'л!
Карі'к ма'нге те джав?
Даде'с ма'нде на не',
Є дай ма'нде пхурани',
Є дай ма'нде курорі'!
Йов о васт пхагірдя',
Йов ченя' витрадия',
Чхаворе'с йов умардя',
Йо бала' йов опчхіндя',
Кердя' ма'нге йо нанго' шеро'!
Ме гійо'м де дукхані',
Нісо' ма'нге на керде',
Йо шеро' міро' нанго'!
Є дай ман на пріле'л,
Йо пшала' мре де бешто',
Текнорі' сом чхайорі'!
Со те керав, кай те джав?

Пошле тебе танцювати
Іди, танцюй для свекра.

(Курськ 1928 р. Циганка із Львова).

Мій батечку,
Моя матінко,
Куди мені йти?
На чужій стороні,
На чужій стороні
Туди я забилася,
Пропала я тепер.
Зайшла в чужу сторону,
Куди мені тепер податися.
(Там таки)

Не по душі по своїй
Молоду жінку взяв.
Хочу її прогнати,
Прогнати до батька додому.
„Іди до твого батька, покажу
Від батька велику дорогу.“
(Там таки)

Я пішла у ліс,
Нарвала грибів,
Прийшла, щоб варити,
Він прийшов п'яний.
Викинув він гриби,
Розсердився на мене,
Взявся мене бити.
Куди мені йти?
Батька в мене немає
Мати в мене стара,
Мати в мене сліпа.
Він руку переломив,
Він сережки вирвав,
Дитину він убив,
Волосся він обірвав,
Зробив мені голову голу.
Я пішла до лікарні,
Нічого мені не зробили,
Голова моя гола!
Мати моя не приймає,
Брати мої у в'язниці,
Молодая я дівонька!
Що мені робити, куди йти?

Хасійо'м ме цикнорі',
Хасійо'м ме чорорі',
Пхуро' да'доро пріле'!

6. Кі'ци мо'ли дорива'лси
Ка да си'во ра'ско грай!
Трін забо'ри розлійо'м,
Сивоне'с улиджійо'м.
Со за си'во, долгогри'во,
С капита' йов дро пхаба'!
Йов приста'ла, бри'чко ма'рла,
Я да дром баро' шуне'л.
„Обдикпе' ту, хулани'е,
Чи на джа'н пала'л хула'я.“
Обдикхьо'мпе обшундьо'мпе.
Со праста'л пала'л пого'нь.
Ма'нге не'куда дива'тци,
Пригія' по плив те джав.
Пливина'ва, во'лна ма'рел
Залива'єть йо якха'.
- Пхіре'л Ма'ша паш е ре'ка
Йой пхаге'л парне' васта'.
- „Аж лі ту'ке, Маша, жа'лко,
То поде' ту васторо',
Сир поде'са, витірде'са,
Будіш ве'чная мая!“
- Ме вижда'ва пада шля'хо,
Джав веше'нца тьомноне'нца,
Дікха'в, ша'трица парньо'л.
Ме поджа'ва паш е ди'ра,
Дікха'в, как міро' тердьо'л.
„Здо'ров ка'ко, здо'ров мі'ло
Й апсуши' ка й абагрей
І пріле' ман сивоне'са
Ман пріле' прастамаре'с!“
Йо како' ман на пріле'ла.
„А чів'ен лон, йо маро',
Сікаве'н о дром баро'!“
„Ту на сан мро какоро
Сан ту бо'рзо джуклоро'!“
7. Беша'в берш, беша'в дуй,
Ніко'н ке ме на заджа'л.
Сир по трі'то бершоро'

Пропала я маленька,
Пропала я бідненька,
Старий батечку, прийми!
(Там таки)

Скільки разів я доривався
До сивого панського коня!
Три горожі розібрав,
Сивого украв!
Що за сивий, довгогривий,
Він у яблуках з копито!
Він біжить, бричку б'є,
Аж великий шлях шумить.
„Оглянься ти, господине,
Чи не біжать іззаду хазяїни?“
Оглянувся, прислухався,
Біжить іззаду погоня.
Мені нікуди подітися,
Мусів уплав тікати.
Пливу, хвиля б'є,
Залива мені очі.
Іде Маша коло річки,
Вона ламає білі руки.
„Коли тобі, Маше, жаль,
То подай ти ручку.
Коли подаси, витягнеш,
Будеш навіки моя.“
Я виходжу на шлях,
Іду лісами темними,
Бачу, біліє шатро.
Я підходжу до дірки,
Бачу, дядько мій стоїть.
„Здоров, дядьку, здоров, милий,
І обсуши і огрій,
І прийми мене із сивим
Мене прийми втікача!“
Дядько мене не прийма.
„А всипте соли, хліба,
Покажіть велику дорогу!“
„Ти не мій дядько,
Ти — хірт“.

(Там таки)

Сиджу рік, сиджу другий,
Ніхто до мене не заходить.
Коли на третій рік

Дікха'в мрі дай пхурі' джал.
 Є ген джа'ла, є рове'ла
 Дром ясве'ндир на дікхе'ла.
 „На'ров да'є, на'ров, ма'мо,
 Джіда 'ва'ва ме виджа'ва
 Є злиднє'нца ра'да да'ва
 Є мурше'нца ме поп'я'ва.

8. Здуміньом ме, здуміньом ме
 Сібір'я'тир те наше',
 Сібір'я'тир ме нашльом',
 Барі' бі'да ме тірдо'м.
 Вудара' ме попхагйом',
 Сібір'я'тир ме нашльом'.
 По барі' дром джільом'
 І пе пра'во ме джільом',
 Пе'стіро ка'ко аракльом'.
 „Здо'ров, ка'ко, здоров, ром,
 Ме ш плімя'ніко тіро'!
 Ле ту ман, о чороре',
 Бізлове'ндіро, бізйіле'ндіро,
 Та де ма'нді тхірора'
 Пока забарйо'на гірора'!“
 Вов деду'мал: „ушчі,
 Ушчі', го'жая чхей,
 Поде' ле'сті мандро' й лон,
 Сіка'в ле'сті баро' дром!“
 „На'шчі ка'ко, на'шчі ром!
 Ме пав бі'да нашльом',
 А ту ман на пріле'х.
 Те пастьо'л тіро' си'во гра'
 І мере'л тіро' го'жо чхей,
 Сар ту ман на пріле'х,
 Пе барі' бі'да бічхалдех.

9. Те джіна'в ме пе'стірі су'дьба,
 На виджа'ва пала ром,
 На запханда'вас йо кало' шеро'!
 Ой да зли'дня, во'рга ту!
 Ізлюби'л ту терня' ман
 Со'сті хасіва' яда' терні?
 Ай да на прохो'де терно' прал.
 „Ой заджа' ма'нде чороря'те

Бачу, моя мати стара йде.
 Вона йде і плаче,
 Від сліз дороги не бачить.
 Не плач, мамо, не плач, мамо,
 Живий буду, я вийду,
 Злидням раду дам,
 І з хлопцями вип'ю.

(Там таки)

Здумав я, здумав я
 Із Сибіру утекти,
 Із Сибіру я утік,
 Велику біду зробив.
 Вікна я поламав,
 Із Сибіру я утік.
 На великий шлях вийшов,
 Праворуч я пішов,
 Свого дядька найшов.
 „Здоров, дядьку, здоров, цигане,
 Я племінник твій!
 Прийми мене бідного,
 Без грошей, без документів,
 Та дай мені чоботи,
 Доки заживуть ноги!“
 А він каже: „устань,
 Устань, го'жая дочко,
 Подай йому хліба й соли,
 Покажи йому велику дорогу!“
 „Ти не дядько, ти не циган!
 Я із біди утік,
 А ти мене не приймаєш.
 Нехай здохне твій сивий кінь
 І умре твоя гожа дочка,
 Як мене ти не приймаєш,
 На велике горе посилаєш“.

(Маріюпіль, 1928 р. Ів. Сокирка).

Коли б я знала свою долю,
 Не вийшла б заміж,
 Не зав'язувала б чорну голову!
 Ой да злидні, ті найгірші!
 Покохав ти мене молоду,
 За що ж гину я молода?
 Ай і мимо йде менший брат.
 „Ой зайди до мене, до бідної,

Ай чхаре' каме'н те ха'
 Ай да джа'га ту'га ітхане'
 І яна'га чхере'нді те ха'!
 Те заджа'л би барвало' пхрал,
 Роспхена'ва б саро' пе'стіро
 джуїмо'!

Сля о ро'м, сльо'м барвалі',
 І джангля' барвало' йо како'.
 Акана' й не заджа'л яда цер,
 Кала' тходе' є роме'
 І проджа'л баро' кхер,
 „Ай да, дядя, на заджа'нпе
 Йов деве'л, ту'ті приджа'лпе
 Приджа'лпе і ту'ті
 І хиндя' те джа.
 Ав ма'нді чхороро' йо дядя
 На проджа' ман і чхаре'нца
 На біста'рел ман і чхаре'нца.
 На біста'рел которе' мандре'га.“
 Йов деве'л ле'сті дел
 Пала' море'н да і чхаре'н!
 Йо да пхрал одмаре'л і гадже'н,
 І гадже'н соп ніко' те не заджа'л.
 І те н'ане'н і чхаре'нді!
 І чхаре'нді нісо' і те ха'!
 Є да трін пхрала'
 І їкхе'стар ек чхороро'
 І деду'мал: „ме тут на чхува'ва
 І виджа'ла о ром вса проджа'ла!
 А є по у'тро ме виджа'ва,
 І пхене'ла о гаджо':
 „І вмарде' тіре' роме!“
 Ай, деве'л, приле' чхаре'н
 Аме джа'ва, те'в мро ром!

10. Та ке со' ме домардо'мпе,
 Када' везі'тко десторо',
 Када' везі'тко десторо',
 Када ци'по грасторо'!
 Со'стир ху'до, состир бля'дно.

Баре' кхаре'стер вигайо'м,
 Ах йо рома' ма'нца на п'ена,

Ой, діти хотять їсти.
 Ой піду я з тобою разом
 І принесу дітям їсти.“
 Коли б зайшов багатий брат,
 Розказала б усе своє життя!

Був чоловік, була багата,
 І знавав багатий дядько.
 А тепер не заходить і в хату,
 Коли посадили чоловіка
 І пішов у в'язницю.
 „Ой, дядьку, не зазнавайся,
 Їй-богу, тобі доведеться,
 Доведеться тобі
 У в'язницю іти.
 Прийди до мене, бідненький дядю.
 Не минай мене із дітьми.
 Не забувай мене із дітьми,
 Не забувай шматочком хліба“.
 І бог йому дає
 За моїх дітей.
 А ось брат одбива й мужиків,
 І мужиків, щоб ніхто не зайшов
 І щоб не принесли дітям,
 А дітям нічого їсти!
 Є три брати,
 І один найбідніший
 І каже: „я тебе не покину,
 І вийде чоловік, все мине!“
 А ранком я виходжу,
 І каже мужик:
 „І вбили твого чоловіка!“
 Ой, боже, прийми дітей,
 А я піду, де мій чоловік.

(Курськ, 1928 р. М. Буздиганова).

10. Та й до чого ж я добився,
 До в'язового ціпка,
 До в'язового ціпка,
 До шкапини конячки!
 Чого ж погано, чого ж па-
 скудно.

Із в'язниці я вийшов,
 Ах, цигани зо мною не п'ють,

- І тімі'н тірі'
Только руп п'ятна'тцять!
- III. 16. Дохане' йоне' ман
Тіре' кале' якха!
Са'ве го'же йоне',
Са'ве мо'дни йоне!
Гай мейо'м хасійо'м
Розніща'сні бах мірі
Кай ме, де'вла, те джа'в,
Кай ме, де'вла, те праста'в?
Біллеле'скіро терно' чаво',
- Прастама'скіро чаво'
Гай мейо'м хасійо'м...
Со ракі'рна і рома',
Те мара'в ме пе'скірі ромня',
Те пал со те мара'в
Кана' йой ман на моле'л
Гай мейо'м, хасійо'м...
Залейо'м м'андро ве'ш,
Яда веш йо баро',
Ріскірдьо'м яда чар
Не па ми'слі своей.
Гай мейо'м, хасійо'м...
Загейо'м андро' садо',
Шшіпіндьо'м ада' буке'т
Шшіпіндьо'м ада' буке'т
Не па ду'ше своей.
Гай мейом, хасійом!
Розу дай, галупчік мой!
17. Со'са, Грі'ша, со'са, Грі'ша,
Грі'ша барвало?
Талар'єнца, талар'єнца
Ту сан зурало'.
Яда диве'с, яда' диве'с
Яме' барвале'
Палтася', палтася'
Яме' чороре'.
Со'са, Грі'ша..
Мек те хал, мек те пел
Ямаро' хула'й:
Якана', якана'

- Бо ціна тобі
Тільки руб п'ятнадцять.
- Згубили вони мене
Твої чорні очі.
Які гарні вони,
Які прекрасні вони!
Ой вмер я, пропав,
Рознещасна доля моя.
Куди мені, боже, йти,
Куди мені, боже, тікати?
Безпашпортний молодий
хлопець
- Утікач-хлопець.
О вмер я, пропав...
Що кажуть люди,
Що я б'ю свою жінку,
За що ж я її б'ю,
Коли вона мене не любить.
О вмер я, пропав...
Зайшов я у ліс,
У ліс у великий,
Зірвав я травинку,
Не по мислі своїй.
Ой вмер я, пропав...
Зайшов я у сад,
Зірвав там букета,
Зірвав там букета,
Не по душі своїй.
Ой вмер я, пропав.
Рожу дай, голубчику мій!
(Київ, 1928 р. Р. Францевич).
- Чим, Грише, чим, Грише,
Грише, ти багатий?
Талерами, талерами
Ти сильний.
Сьогодні, сьогодні
Ми багаті,
Післязавтрого, післязавтрого
Ми бідні.
Чим, Грише...
Нехай їсть, нехай п'є
Наш хазяїн:
Тепер, тепер

буржуазію, як купців, що менжували кіньми, або конокрадів. Чимало вплинуло й те, що цигани розпорошені на величезній території. А найважливіше було те, що економіка царської Росії давала циганам змогу держатися їхніх давніх промыслів, а ці промысли потребували від них розпорошуватися на величезній території.

За радянської влади долю циган зв'язано з долею інших народів, що їх гнітила царська влада. Першим досягненням циганства, на перший погляд мало й примітним, було те, що за циганами визнано право окремої національності, яка має свої особливі потреби і специфічні особливості. Цей факт набуває великого принципового значіння через те, що, значить, цигани мають повні права, такі самі, як і інші національності Союзу.

На основі цього акта 1925 року в Москві організовано „Всероссийский союз цыган“, що поставив собі мету об'єднувати розпорошені циганські маси, дати їм осілість і прилучити їх до радянської суспільності. У багатьох містах Союзу цигани організувалися і ввійшли у „Всероссийский союз цыган“; об'єдналися також деякі групи циган і на Україні. Проте брак освічених циган спричинився до того, що їхній Союз іде до занепаду. Тільки в Москві є невеличка група інтелігентних циган, що провадять велику просвітню роботу. Праця цього осередку, так само як і Союзу, провадиться в дуже тяжких обставинах, через те, що іноді супроти них ідуть і самі темні цигани. Відомий факт, що коли представник Союзу приїхав до Курська зорганізувати тамтешніх циган, то вони його піймали й повели до в'язниці. Після цього представники Союзу не їздили далі на південь, на Україну.

Видима річ, що підвищення економічного добробуту й культурного рівня циган в обставинах радянського життя, особливо ж при колективізації, можна здійснити тільки тоді, коли циган переведуть на нові рейки, коли вони пристануть до регулярного трудового життя, що тільки одно й може дати реальні гарантії потрібного для циган перевиховування.

І ми бачимо, що радянська влада вживає заходів для того, щоб перевести циган на землю і прилучити їх до хліборобства. 30 серпня 1926 року ухвалено: 1) „Организовать Комиссию по землеустройству трудящихся цыган при Переселенческом отделе Наркомзема, один член комиссии по представлению отдела национальностей при Президиуме ВЦК'а, а второй член комиссии по представлению Всероссийского союза цыган“. Через деякий час, 1 жовтня 1926 року була постанова „О мерах содействия переходу кочующих цыган к трудовому оседлому образу жизни“, де ухвалено: „В целях оказания содействия переходу кочующих цыган к оседлой трудовой жизни, Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют: 1) Предложить Центральным Исполнительным Комитетам и Советам Народных Комиссаров союзных республик принять меры к первоочередному льготному наделению землей цыган, желающих перейти к оседлому образу жизни. 2) В случае отвода

земли цыганам в сельских местностях, на цыган распространяются все льготы, установленные для переселенцев, при чем условия и порядок выдачи ссуд цыганам, желающим перейти к оседлому образу жизни, определяются законодательством Союза Республик“.

Дуже важно підкреслити ту форму, що в ній закликано циган до трудового життя. У першій половині 19. століття царська влада визначала терміни, до яких треба було переловити всіх циган і оселити їх там, де того схоче становий чи ісправник. Робилося це примусово. Постанова радянської влади говорить про циган, „желающих перейти к трудовому оседлому образу жизни“. Крім того, землевпорядкування циган є тільки один із моментів землевпорядкування селянської людности Союзу взагалі, і в цій справі беруть участь представники від самих циган, а цього ніколи ще не було в цілому світі.

Разом із тим ми з різних джерел дізнаємося, що комсомольців-циган послано на робфаки, а також на фабрики, у фабричні учні. Циган залучають таким чином не тільки до хліборобства, а й до праці у промислових підприємствах.

Безперечно, що тільки такі заходи можуть мати величезне значіння для перевиховування циган, зробити з кочових циган осілий народ і прилучити їх до культурного життя.

Проте треба добре пам'ятати, що це завдання дуже складне, багато складніше, ніж для якогось іншого народу. Цигани протягом багатьох століть ніколи не працювали регулярно і через те не мають до цього ніякої звички. Крім того, серед циган панує страшенна темнота, освічених людей серед них дуже мало, майже немає, а до чужих вони ставляться з великою підозрою.

Навіть у самому Ленінграді на одних зборах, де осілі цигани закликали кочових до хліборобства, виявилось, що кочові цигани в цій справі не ймуть віри навіть своїм осілим товаришам, і на їхній заклик до хліборобства кочові казали: „собаці хочуть сіна дати“.

Мені самому багато разів траплялося чути від циган, що хліборобство — це не циганське діло, бо вони не вміють ні орати, ні сіяти; їхня професія — міняти (те парув е'н). Проте новий лад вимагає й від циган, щоб вони приєдналися до трудового життя.

У декількох округах на Україні останніми роками організовано циганські колективи. Деякі з них були невдалі, як про це, наприклад, мені розповідав І. С. Пихва, циган із Зінов'ївської округи:

„Андо' бішта' панчто' берш тер-
дью'нас бут рома' андо' Ялисаве'то.
Саве' када' рома'? Келмиші! Ну
акада' келмиші', то назива'юцьця
са'ме нішто'жна рома'. І от ле'нді

„У двадцять п'ятому році ба-
гато циган стояло в Лізаветграді.
Які це цигани? Келмиші! Ну, а ці
келмиші — то називаються найпо-
слідущі цигани. І от їм не було

на сас ви'ходо ти жувé'н і пе й гава-ти пхіре'н. І ашіле' воне' пхув те манге'н.

Авіля йек рай карі'н і вур-дона' і ачхіле' воне' ле рас те ман-ге'н, кай о рай де дел ле'нді пхув. О рай позапістросарда' ле'ндіре ме-зу'ри і ха'нци ка'сті ері' і бічхалде' у Харков кодова' вса'ворі ліла'.

А'нде бішто' охтото' берш вид-жиле' ле'ндіре ліла' і діне' ле'нді пхув паша' й Панта'ївка. Пе штарто' де'с після' патраді' вса'воре рома' Ізджа'наспе пе собра'нія і дава'й ле'нді читать пе й собра'нія ста-ту'то, то воне лес приліне', ну на жане'сас к чому вов касаїця.

Пе панчто' дес дава'й вса'воре те траде'н пій мал. Када' траде'л ісі' лаше грасторе', а яве'р траде'л, грасторо' бібахтало', вурдоноро' скрипі'л, а смо'ла а'ндро вурдоноро' пітя'л, а у ром ромня маре'л кай і кирпа андо' вурдо'н піре'л, а кон майбарвало', то кудува' і флаки андяре'л.

Ашіле' те обтіре'н і мал, по-терде' дуй дес. Те тере'н совер-ше'нно на жане'н нісо'. Вижіле' пе ї мал і діла'бен і челе'н, а те ті-ре'н на каме'н. Заліне' і бо'рони, постходе' пе і ку'чі а ко'ркоре авіле' карі'н і ша'три.

Но аме' мануша' кацаве', ке джана'с те тера'с паша' й пхув ка-да' сар і гаджо', но аме'н на'бут, їря' лав дешу дій, но аме' ле'нца не могли' те ава'с анд ек тха'н, потому' кай мануша' вери'ти. Пе-стіре лаве'нца ту ле'ске пхен, ке тер ака'дя, то вов начіна'єть те магрісаре'л, то бут рома' на скамле' те аве'н аде' кода'в колекті'во і ро-страде'пе, потому' што не могли собразить ленца.

виходу — жити й по селах ходити. І почали просити землю.

Прийшов один комісар до во-зів і почали вони пана просити, щоб комісар дав їм землю. Комі-сар записав їхні прізвища і скільки в кого сім'ї і послав до Харкова оті всі документи.

У двадцять восьмому році вий-шли їхні документи і дали їм землю коло Пантаївки. На четвертий день після великодня всі цигани зійшлися на збори і давай їм читати на збо-рах статута, так вони з ним пого-дилися, але не знали, до чого він.

На п'ятий день давай усі їхати в степ. Один їде, то є добрі ко-ники, а другий їде, конячки по-ганенькі, возик скрипить, а смола з воза капає, а циган циганку б'є, що ганчірка з воза падає, а хто найбагатший, то той прапора ви-ставив.

„Почали обробляти поле, поро-били днів два. Робить зовсім ні-чого не вміють. Вийшли в поле і співають і танцюють, а робить не хотять. Узяли борони, поскла-дали вкупу, а сами прийшли до шатрів.

Але ми люди такі, що вміють робить на землі так, як і мужики, але нас не багато, сімей з два-надцять, так ми з ними не могли бути на одному місці, того що люди погані. Своїми словами ти йому кажеш, що роби це, а він починає лаяться; так багато циган не схотіло бути в тому колективі, і розійшлися, через те, що не могли з ними зговоритися.

Де'саве рома' пориса'йле пі й жни'ви па'лпале. Авіля' вря'ма, кай те жа'н сапа'ть, то воне' саве' рома' жане'н те тере'н када' сар требуй, а сар саве' на жане'н то вишіне'н ле сапе'нца; со ісі' а'нде пхув, то ле'нде вса жал подря'д.

То саве' рома' жане'н тере'н кадия' буті', то дікхе'н, ке нісо' на виджа'л, то ашіле' те наймісаре' гадже'н то й гадже' ліне' сапа'лки і ви'сапали вса'воре сі'мбуря та і кукуру'за.

По'слі са'пки ашіле' вже' жни'ви требуй сас о марно' те зле'с. То лине' косар'ки, граста' сас ле пе'стіре, то йек дес ізліне' во'рзо дій десяти'ни і вслід ашіле' те лен кадав во'рзо і ти праваре'н грасте'н.

Й рай сар дікхле' када', то виакхарде' ма'йбаре ра'с, кай те останові'ть порядки. То притрада' о рай, ле'стірі місу'ро Дут'ченко і ашіля' ле'нді те пхене'л: „туме' мануша'ле, сар сас зібра'ніе романо', туме' о стату'то підпістро'нас?“ Воне' пхене'н вса'воре, ке підпістраса'расас. „Кана' шуне'н ме туме'нді лес проабіна'ва“. То воне' пхенде': „проабін!“ То вов ле'нді проабіндя', то воне' ашунде', ке када' уса жал колектив'но порядко. То воне' на скамле' ти приле'н када'в стату'то.

„А амаре' рома' дешуду'й іря' підліне' й васт і пхенде', ке аме' прила'с кодова' стату'то. То й рай пхенде': „раз туме' приле'н када'в стату'то, то туме' кате' яве'на“. То сар приліне' о стату'то і рома', то воне' ленді ашіле' тхон і чера'“.

Уже з того, що розказував циган Пихва, видно, як важко прилучити циган до хліборобства, проте невеличка група залишилася на землі і до них

Деякі цигани повернулися на жнива назад. Прийшов час, коли йти сапати, то вони, які цигани вміють робити як слід, а як які не вміють, то вирізають сапами; що є на землі, то в них усе йде вряд.

То які цигани вміють робити цю роботу, то бачать, що нічого не виходить, то почали наймати мужиків, то мужики взяли сапи і висапали всі сояшники та пшінку.

Після сапки почалися вже жнива, треба було хліб знімати. То взяли косарки, коні були свої, то в один день зняли дві десятини вівса і в слід стали брати той овес і годувати коней.

Комісар як побачив це, то визвав найбільшого комісара, щоб встановити порядки. То приїхав комісар, його прізвище Дудченко, і почав їм казати: „ви, товариші, як були циганські збори, ви статута підписали?“ Вони кажуть усі, що підписували. „Тоді слухайте, я вам його прочитаю“. То вони сказали: „прочитай!“ То він їм прочитав, то вони вислухали, що це все йде колективним порядком, то вони не схотіли ухвалити цього статута.

А наші цигани дванадцять сімей підняли руки і сказали, що ми погоджуємось із цим статутом. То комісар сказав: „То коли ви ухвалили цього статута, то ви тут будете“. То коли цигани ухвалили статута, то вони почали будувати для них хати“.

пристають і інші. Із власних спостережень і з літератури ми знаємо, що прилучення циган до хліборобства розвивається, і з цього погляду для циган зроблено останніми роками більше, ніж за всі попередні часи.

На Кубані, у Сальській окрузі є перший циганський хутір „Крикуново“. У цьому хуторі 1900 десятин землі і 40 хат. Живуть там 50 циганських семей, і у них є чимале господарство: коні, воли, верблюди, один бугай і дробина. Останніми роками циганський колектив стає на власні ноги і збирається купувати трактора. Цей перший циганський хутір має величезне значіння для виховування циган, і не тільки тих, що в ньому живуть, а й кочових. Циганський журнал розказує, що кочові цигани частенько зупиняються коло цього хутора й багато їх просить прийняти й їх до колективу.

Циганські колективи утворено у Криворізькій, Запорізькій і інших округах на Україні, а також у деяких російських округах і на Білорусі.

Не раз доводилося чути від самих циган, що чутка про кращі обставини життя в Союзі приваблює і закордонних циган, і мені самому трапалося бачити у Білгороді сербських, а в Харкові румунських циган, що вже мріяли про плуги, косилки, трактори і про землю.

Поширюється також і індивідуальне господарство серед циган, як про це свідчить циган Богданенко (з Миргорода):

„Аме́нде а́нде хво́ро Миргород джувде́ рома́ чороре́. На сля ле́нде нісо́, канука́ джуве́н мішто́. Видіне́ ле́нді пхув і тере́н буті́ і дживе́н ко́жно ману́ш барвало́, ісі́н мандро́ ісі́н е гра ісі́н е гуривні. Воне́ джуве́н пе́стіре тьхере́нца і тере́н буті́“.

„У нас у місті Миргороді жили цигани бідні. Не було в них нічого, тепер живуть добре. Видано їм землю і роблять, і живуть, кожен чоловік багатий: є хліб, є кінь, є й корова. Вони живуть у власних хатах і працюють“.

У різних містах цигани пішли на промислові підприємства або утворили свої робітничі артілі.

Прилучення циган до трудового життя разом із знищенням тих економічних умов, що дозволяли їм байдикувати, гультювати та дармоїдствувати, є найкращий спосіб виховування циган. Проте такі заходи не можуть дати-скорих і реальних наслідків без освітньої роботи.

У Москві для освітньої роботи серед циган уживають найреальніших заходів. До цієї справи залучено самих тільки освічених циган, і цей факт має величезне значіння, коли ми згадаємо, з якою підозрою ставляться цигани до чужих, не циган. Там організовано два циганські клуби і три школи. Для шкіл і для дорослих видано декілька букварів і книжок. У школах викладають самі но освічені цигани.

У Москві таки видають перший на цілий світ циганський журнал „Романы́ Зо́ря“ („Циганська Зоря“). Журнал жваво відгукується на нові

форми життя, веде просвітню й агітаційну роботу серед циган, закликає їх до освіти й культурного життя.

Циганські школи, де учаться й учать цигани, циганські книжки, що їх написали сами цигани, циганські клуби й циганський журнал — усе це з'явилося в перший раз на всьому світі. Це є хоч і не примітне на перший погляд, проте величезне досягнення радянської влади, і чутка про ці факти розійшлася далеко й за кордоном.

На жаль, на Україні немає свого освітнього осередку серед циган. А це — конче потрібна річ, бо треба пам'ятати, що діалекти українських циган стільки різняться від московського діалекта, що наші цигани дуже багато дечого не можуть зрозуміти у книжках, виданих у Москві.

DIE ZIGEUNER DER UKRAINE.

Laut den Angaben der Volkszählung in der U. d. S. S. R. vom 17. Dez. 1926 beträgt die Gesamtzahl der in der Ukraine lebenden Zigeuner 13.579; davon 6.730 Männer und 6.849 Frauen. In diese Zahl sind sowohl die nomadisierenden, als auch die sesshaften Zigeuner einbegriffen.

Die statistischen Angaben bezeichnen nicht die sesshaften Zigeuner getrennt von den nomadisierenden, jedoch zeigen vielfache Beobachtungen des Verfassers, dass die sesshaften Zigeuner der Ukraine zahlreicher sind, als die nomadisierenden. Unter den Gruppen der nomadisierenden Zigeuner kann man solche antreffen, die zu sehr verschiedenen Zeiten in das Gebiet der U. d. S. S. R. eingedrungen sind. Zu den am spätesten herübergekommenen Ansiedlern gehören die aus Rumänien, Ungarn und Serbien stammenden, welche schon während der Revolutionsjahre auf das Territorium der Ukraine gelangt sind. Diese Zigeuner bereisen das ganze Territorium der U. d. S. S. R. per Eisenbahn von ihrer Westgrenze bis nach Wladiwostok, und tauchen nur für kurze Zeit in der Ukraine auf. Sehr viel frühere und bedeutend festere Bewohner der Ukraine sind aber die Zigeuner, die ihrem Dialekt nach mit den grossrussischen, krimischen und bessarabischen Zigeunern verwandt sind.

Die Tatsache, dass die Zigeuner ihre Wanderungen nicht durch öde, unbewohnte Gegenden unternehmen, wie das die „klassischen Nomaden“ tun, welche letztere diesen Wanderzustand als natürliche Phase ihrer ökonomischen und sozialen Entwicklung durchmachen, diese Tatsache beweist, dass für die Wanderzigeuner der Ukraine sowohl als auch für die anderen nomadisierenden Zigeuner der Wanderzustand eine Wiederholung bedeutet, zu welcher sie nach ihrem sesshaften Leben auf ziemlich dicht bevölkertem Territorium gelangt sind.

Die sesshaften Zigeuner der Ukraine sind die Nachkommen der ältesten in der U. d. S. S. R. lebenden Zigeuner. Was das Alter ihrer Ansiedlung betrifft, so sind ihnen vielleicht nur die Zigeuner Weissrusslands überlegen, welche laut genauen historischen Angaben nicht später als im 15. Jahrhundert in Weissrussland lebten. Es ist möglich, dass auch die Vorfahren der sesshaften ukrainischen Zigeuner nicht später als im 16. Jahrhundert nach der Ukraine gekommen sind.

Zu den sesshaften ukrainischen Zigeunern gehören ihrem Dialekt nach auch die Zigeuner der angrenzenden grossrussischen Kreisen, besonders fast alle sesshaften Zigeuner der früheren Gouvernements Kursk und Woronesch und die vom Kuban. Alle diese „ukrainischen“ (der Sprache nach) Zigeuner sind unter einander sowohl durch geschäftliche als auch verwandschaftliche Bande verbunden. Sie nennen sich alle ukrainische oder serbische Zigeuner im

Gegensatz zu den nomadisierenden sowohl, als auch den Zigeunern Grossrusslands, welche sie als deutsche oder polnische Zigeuner bezeichnen.

Die Verteilung der Zigeuner auf dem Territorium der Ukraine unterliegt strengen ökonomischen Gesetzen. Die Anzahl der Zigeuner hängt davon ab, wie dicht die Bevölkerung eines bestimmten Kreises ist, und zwar bilden die Zigeuner etwa 0,5% der indigenen Bevölkerung.

Diese Art der Ansiedlung der Zigeuner hängt in hohem Masse von ihrer Beschäftigung ab. Die Hauptbeschäftigung der ukrainischen Zigeuner war bis vor kurzem der Pferdehandel, oder richtiger der Tauschhandel mit Pferden. Andere Beschäftigungen, wie das Beschlagen der Pferde, das Schmiedehandwerk, Kesselflicken und -löten, Anfertigung von Haar- und Bastsieben etc. sind in den letzten Jahrzehnten unter den Zigeunern der Ukraine wenig verbreitet gewesen. Manche Zigeuner treiben mit Erfolg Musik, namentlich auf der Violine. Eine kleine Gruppe von ihnen, welche in Dörfern lebt, beschäftigt sich mit Ackerbau. Die sesshaften ukrainischen Zigeunerinnen haben das Wahrsagen und Besprechen ganz aufgegeben; damit, sowie mit Bettelei, befassen sich nur die herumziehenden Zigeuner. Der Diebstahl spielte in früheren Zeiten eine grosse Rolle als Profession der nomadisierenden Zigeuner. Davon zeugt eine grosse Anzahl Lieder, welche den Diebstahl als ausserordentlich achtungswertes Handwerk, ja sogar als Heldentat besingen. Darauf weist auch der Umstand hin, dass in der russischen Diebssprache eine sehr bedeutende Anzahl von Worten der Zigeunersprache entlehnt sind.

Sowohl was die Sprache, als auch was die Lebensformen anbelangt, verschmelzen die sesshaften ukrainischen Zigeuner immer mehr mit der sie umgebenden ukrainischen und russischen Bevölkerung. In letzter Zeit sind recht viele Eheschliessungen beobachtet worden zwischen Zigeunern einerseits und Ukrainern, Russen und sogar Juden andererseits.

Die Kenntnis der eigenen Sprache steht bei den sesshaften Zigeunern auf einer sehr tiefen Stufe. Ihre Kinder sprechen gewöhnlich ukrainisch, und die Knaben erlernen die Zigeunersprache erst dann, wenn sie auf die Märkte ziehen, um den Handel kennen zu lernen. Sehr charakteristisch in dieser Beziehung ist, dass die Frauen die Zigeunersprache bedeutend weniger gut kennen, als die Männer.

Der Prozentsatz der Schreib- und Lesekundigen unter den Zigeunern ist ein sehr geringer; nichtsdestoweniger überraschen die Zigeuner oft durch ihre Intelligenz.

Die Einschränkung des Privathandels, sowie der Prozess der Kollektivisierung in der Landwirtschaft, welcher zurzeit in der U. d. S. S. R. vor sich geht, ist von grosser Bedeutung für die Zigeuner. Diese beiden Erscheinungen bedingen den Niedergang des Pferdehandels, dieses Haupterwerbszweiges der Zigeuner in letzter Zeit, und stellen sie in radikalster Weise vor die Frage, wie sie zu geordneter, fruchtbarer Arbeit übergehen könnten.

Und da sehen wir, dass auf dem Territorium der Ukraine und in anderen Teilen der U. d. S. S. R. Kollektivwirtschaften von Zigeunern entstehen, von

denen einzelne sich recht erfolgreich entwickeln, und viel zur Erziehung der Zigeuner in dieser Richtung beitragen. Ein beträchtlicher Teil von Zigeunern geht als Arbeiter auf Fabriken; einige von ihnen schliessen sich zu industriellen Gewerkschaften (Artel) zusammen. Unter den Zigeunern der U. d. S. S. R. wird eine bedeutende Kulturarbeit geleistet. In Moskau sind drei Zigeunerschulen und zwei Zigeunerklubs organisiert; in den Schulen unterrichten Zigeuner. Auch werden in Moskau manche Bücher in der Zigeunersprache herausgegeben und eine Zeitschrift („Romany Zor'a“, „Nevo Drom“). Ausser Fibeln für Kinder und Büchern zum Unterricht Erwachsener, erscheint eine Anzahl Bücher, welche ebenso wie die Zeitschrift, darauf hinzielen, die Zigeuner an der Kultur der Sowjetunion teilnehmen zu lassen; sie vermitteln ihnen die nötigen Kenntnisse in Bezug auf die Verfassung der U. d. S. S. R., besprechen Fragen der Hygiene etc. In den Büchern und der Zeitschrift wird das russische Alphabet angewandt. Interessant ist der Umstand, dass die überwiegende Menge der Autoren Zigeuner sind.

Diese Arbeit enthält eine beträchtliche Anzahl von Liedern, die der Verfasser im Laufe der letzten Jahre in verschiedenen Teilen der U. d. S. S. R., vornehmlich der Ukraine, gesammelt und aufgezeichnet hat.

Мал. 3. Табір кочових циган.

Мал. 4. Циганський табір у Старому Осколі.

Мал. 5. Кочові цигани біля шатра.

Мал. 6. Старі цигани.

Мал. 7. Румунська циганка (ворожить).

Мал. 8. Циганські дівчата (Старий Оскіл).

Мал. 9. Цигани робітники хемічної артілі в Москві.

Мал. 10. Обкладинка журналу „Циганська Зоря“ (Москва 1927 р.).

